De nacht der Girondijnen

J. Presser

bron
J. Presser, *De nacht der Girondijnen*. Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, z.p. [Amsterdam] 1957

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/pres003nach01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

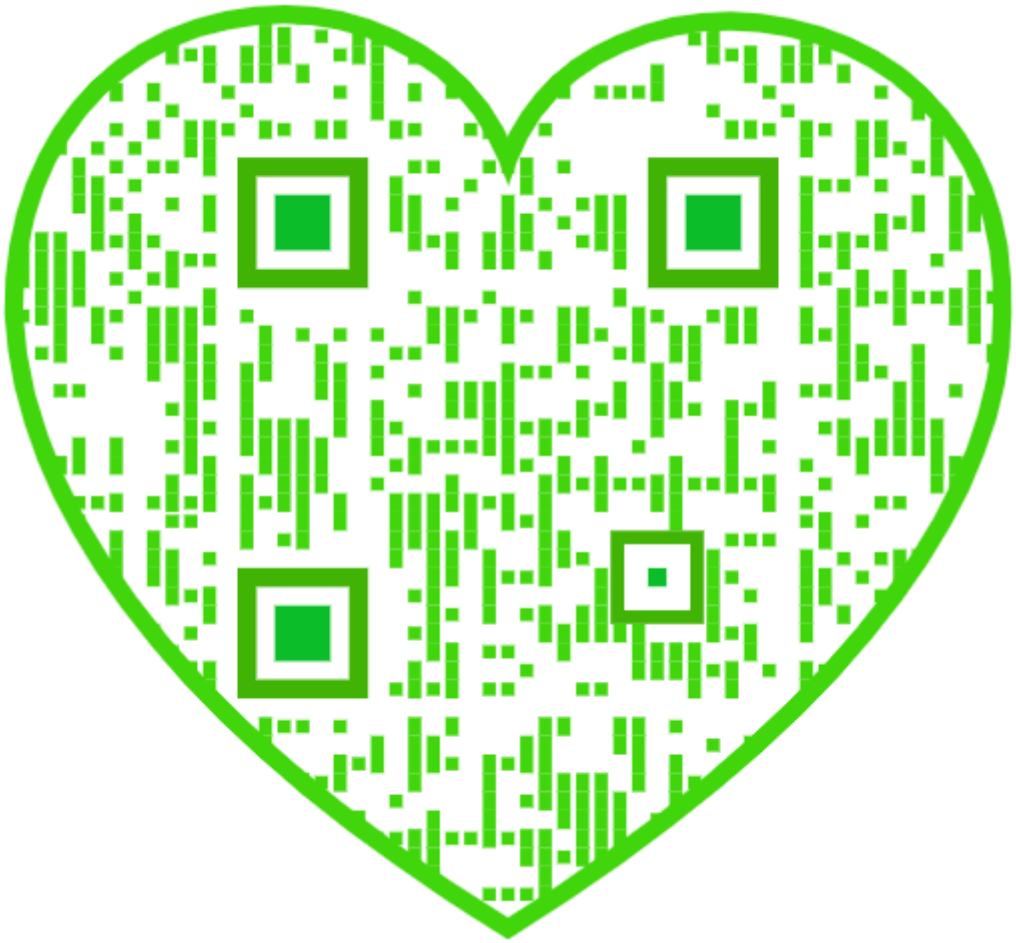

Voorwoord

Het Boekenweekgeschenk 1957 is voor het eerst na vier jaar weer een novelle, gekozen uit niet minder dan 45 geldige inzendingen van Nederlandse schrijfsters en schrijvers op de door de Commissie C.P.N.B. uitgeschreven prijsvraag.

De jury, bestaande uit de auteurs Clare Lennart, Antoon Coolen, H.A. Gomperts en G. Kamphuis en de leden van onze Commissie de heren Chr. Leeflang, P.G.M. Coebergh en P.J. Venemans, heeft haar keuze tenslotte met eenstemmigheid gedaan. De novelle 'De nacht der Girondijnen', ingestuurd onder het motto 'Homo homini homo' werd naar haar mening door geen van de andere inzendingen overtroffen en op verschillende punten er niet door geëvenaard.

Het verhaal heeft het drama van Westerbork, doorgangskamp voor de transporten naar de Duitse 'Vernichtungslager' tot onderwerp. Het leven in het kamp met het uitzicht op de onontkoombare wekelijkse transporten, waardoor alle handelingen en verhoudingen bepaald worden, en de positie van de Joodse ordedienst, die in het cynische Duitse systeem van ontmenselijking een zo tragische rol speelt, wordt met doordringende kracht beschreven.

De vraag zou gesteld kunnen worden of dit onderwerp niet to somber en navrant is voor een uitgave, die als Geschenk bedoeld is. Wij zijn van mening, dat deze overweging voor dit verhaal niet mocht gelden. De novelle behandelt een drama, waarmee ons hele volk geconfronteerd is. De betekenis van het onderwerp voor een zo grote en algemene lezerskring als die van het Boekenweekgeschenk is hierbij evenzeer in overweging genomen als de verheugende omstandigheid dat bij gelegenheid van de Boekenweek 1957 met dit voortreffelijk geschreven verhaal een uitstekend voorbeeld van de hedendaagse Nederlandse novellekunst overgelegd kan worden.

Aan dit Geschenk, dat tijdens de Boekenweek door de boekver-

koper wordt aangeboden aan kopers, die *f* 4.50 of meer contant aan boeken besteden, is wederom een prijsvraag voor het publiek verbonden. De lezer wordt nl. gevraagd vast te stellen door wie deze novelle geschreven is.

Zij, wier manuscripten beoordeeld werden, zijn allen op de laatste bladzijden van dit boekje vermeld, terwijl bij hun naam enige titels van publicaties van hun hand zijn opgenomen. Bij de beoordeling zal het werk, dat men van de daar genoemde schrijfsters en schrijvers gelezen heeft, de beste leidraad zijn voor het vinden van de auteur dezer novelle.

Het antwoord op de vraag, wie de auteur is, dient vóór 1 mei 1957 onder gebruikmaking van de ingesloten kaart, bij het bureau onzer Commissie te worden ingezonden.

De kaart moet - boven het gebruikelijke briefkaarttarief - met *f* 0.10 extra worden gefrankeerd. Deze *f* 0.10, die wij van de P.T.T. terugontvangen, zullen worden gestort in het Pensioenfonds van de Vereniging van Letterkundigen. Drie boekprijzen, een eerste prijs ter waarde van *f* 125. -, een tweede ter waarde van *f* 100. - en een derde ter waarde van *f* 75. -, zomede vijftig kleine boekprijzen zullen worden verloot onder hen, die de juiste auteursnaam vonden. Later in het jaar zullen de naam van de auteur en de namen van de winnaars der drie hoofdprijzen officieel worden bekendgemaakt.

Wij wensen U een juist inzicht toe bij het zoeken van de naam van hem of haar, die ‘De nacht der Girondijnen’ schreef.

De nacht der Girondijnen

aant.

Homo homini homo

De schrijver stelt er prijs op te verklaren dat deze novelle weliswaar een enkele - voor ingewijden gemakkelijk herkenbare - ontlening bevat, maar dat geen der erin optredende figuren vereenzelvigd mag worden met welke nog in leven zijnde persoon ook.
Achterin het boek zijn enige verklaringen opgenomen van in de tekst voorkomende plaatsen in vreemde talen, die moeilijkheden kunnen opleveren.

[I]

Nog eenmaal wil ik het proberen. Misschien mislukt het ook nu en weigert de som wéér, uit te komen, net als veertien dagen geleden, net als de vorige week. Tweemaal reeds heb ik dat kostbare beetje papier verscheurd, maar dit is mijn laatste kans; opschuiven, uitstellen, is onmogelijk, nu ik zelf in de strafbarak zit, met de zekerheid ‘nach Osten abzurollen’, om nog even een pronkjuweel uit Cohns woordenschat te gebruiken. Gaat er geen tussentijds transport - ‘organisieren heißt improvisieren, Suasso!’ - dan heb ik nog zes, zeven dagen en het is maar de vraag, of ik mijn som zo ver krijg nu, dat er een uitkomst staat, goed of verkeerd, maar in elk geval de uitkomst, die ik al tweemaal niet eens bereikt heb, goed noch verkeerd.

Goed of verkeerd, goed noch verkeerd. Hinderlijk, de naklank van die lettergrepen. Het is toch wel zaak, dat ik vóór alles een plank voor me neerzet met de woorden erop: Ik ben niet gek. Daar kan ik bepaald niet buiten. Ik meen oprecht bij mijn verstand te zijn en het enige, wat me nog zou kunnen verontrusten, is de behoefte, dit aldoor weer uit te spreken. Niet gek dus, niet geschift, niet waanzinnig. Kon ik maar van het tegendeel uitgaan, dan ware alles veel eenvoudiger, dan liet ik dit hele geschrijf misschien ook wel achterwege. Ik moet me echter vastklampen aan mijn normaal zijn en een van de drijfveren tot dit werk is juist om...

Halt. Drijfveren, drijfveren, drijfveren. Stràfbarak,

aant.

knòllensoep, vúúrkolom. O, die vervloekte, die hamerende dactylen, dat klòp-klop-klop van zo'n woord, dat ons een betekenis, een zin oppraat. Dat resoneert maar, niet hard, maar opdringerig; klòp-klop-klop. Net als de vorige keren: de kortsluiting op een woord.

En precies die rare, duizend jaar ver liggende ervaring, toen ik, een week vóór de oorlog, één mei 1940 (1940: ik wrijf mijn ogen uit!), toen ik dan Moeders DKW-tje in de soep reed: klòp-klop-klop deed het in de versnellingsbak en daar stond ik. Drijfveren, drijfveren. De woorden zelf dreigen in staking te gaan en ik moet dit bericht toch in woorden opstellen; ik kan toch maar niet zinloos gaan lallen: groomp, zoert, sfalf, gierp. Ach, het zou misschien de enige taal worden, die de situatie adequaat weerspiegelde (adequaat, wéér, nummer drie al, van Cohn: ben ik nog zo weinig van hem los?). Schrijf ik grammaticaal correct, algemeen beschaafd, dan lijkt, wat ik vertellen ga, zeker nòg grotere nonsens, non-sens, zinloosheid.

Enfin, maar weer starten. Die DKW liep tenslotte ook weer. Ik wil iets, goed. Ik heb dus drijfveren. Stil, vervloekt nogaantoe, drijfveren. Om iets onmogelijks te proberen, iets dat volstrekt niet kan; aldus mijn verstand, die meid voor het vuile werk. Vooruit maar. Misschien der Mensch in seinem dunklen Drange - ik zat al op het Goethe-citaat te wachten; bij mijn soort komt dat altijd, vroeg of laat.

Goethe. Ja, Goethe, Heine, weer eens en nog eens Heine, Novalis, Hölderlin, allemaal stonden ze in Vaders kamer. En Mörike. Oppassen, dat ik Schiller niet vergeet, ook al zo'n citatenkast. En Platen - net zo'n

antisemiet als je moeder en jij, spotte Vader eens. Maar dan zonder jullie jüdische Selbsthaß, waarmee je moeder moest aanlopen achter die vent, hoe-heet-ie-ook-weer (Vader speelde Freud heel onhandig, want de naam Bolland had hij heus wel paraat). De Hoogduitsen hebben gelijk, als ze ons mesjoggene Portegiezen noemen, met zulke mensen als jullie - Vader vergat Oom Felix Osorio de Castro, die me bij aankomst in Westerbork (ik zwéér het!) dadelijk en verongelijkt om een kamer met bad vroeg. Nee, zei hij, dan Goethe, die...

Boven Vaders bureau hing, echt iets voor zo'n humanist, in het grieks: Ken U Zelven. Dat was zijn trots, mèt zijn mooie puntbaardje, want een beetje ijdel was hij wel. Dat puntbaardje is het laatste, wat ik van hem gezien heb; het stak omhoog, toen hij, met zijn armen en benen dwaas gespreid, op het plaveisel lag. De straat was verduisterd natuurlijk, maar zo vol blauw-wit maanlicht, dat dat gekke gevalletje zelfs een kleine slagschaduw wierp, naast de zwartige bloedplas. Ze waren Moeder en hem komen halen en hij was vastbesloten geweest, rustig mee to gaan, want hem kon als Portugees niets gebeuren: had hij geen stempel? Hij moet over het dak gevlucht zijn; ze hebben in de lucht, niet op hem geschoten, zeggen ze. De rest van de schakels, wat deed het ertoe, als ik ze kende? Ken U Zelven... Moeder zat al in de Joodse Schouwburg, voorportaal voor ons kamp, maar ik, zijn eigen zoon, toevallig twee, drie straten verderop bezig aan een karwei, werd erbij gehaald: dat puntbaardje in het maanlicht. Onthou het, zegt Jacob. Jouw vader lag daar, wel een half uur lang, precies zo. Denk nu niet

aant.

alleen aan dat baardje, maar ook aan die bloedplas. Vergeet het niet, vergeet het niet.

Was ik het dan wel vergeten? Ja, nee; ja, nee. Dat was immers toen; nu zal het niet meer uit mijn geheugen gaan; ik weet weer helemaal, hoe het was. Ik herlees de vorige alinea en stel vast: zo, zó was het. Poe zou dit anders verteld hebben, maar nog eens: zo WAS HET. Twee strepen zet ik onder die woorden, niet alleen voor mezelf; ik richt me tevens tot een meelezer, die over mijn schouder heen kijkt. Wie, weet ik niet. Als dit document naar mijn wil het kamp uitgesmokkeld wordt, zal er eens, ergens zo iemand wezen. Geen Jood, vermoed ik. Des to beter. Hij mag zeggen: rot. Hij mag zeggen: onmacht. Maar laat hem niet zeggen: Grand Guignol. En vooral niet: fantasie. Laat hem geloven. Laat hem aannemen dat mijn ogen dit hebben gezien, mijn oren dit hebben gehoord, mijn hand zachtjes over die van Vader heeft gestreken. Ook ongelovigen durven soms niet onder een ladder door, kloppen af. Kom, twee vingers in de lucht: Ik, Jacques Suasso Henriques, geboren 24 februari 1916, ik zweer: dit is de volledige waarheid, onverbloemd, onaangedikt. En die eed moet gelden, onverbrekelijk, voor alles wat volgt, letter voor letter, woord voor woord.

De school. Daar zal ik toch moeten beginnen. Die pedagogische en ethnische paskwil: het Joodse Gymnasium, de door de Duitsers toegestane ghettoschool. Met joodse leraren, joodse kinderen; met orthodoxen (‘wij zijn achterdoks’ zei een jochie fier) en vrijzinnigen, met Zionisten en assimilanten (als ikzelf; achter mijn rug ass-himilanth!), met gedoopten in soorten, met besnedenen en onbesnedenen, met nederlandse,

statenloze, turkse, roemeense kinderen en, net als hier in het kamp, een enkel onderdaantje van Honduras. Die laatste nationaliteit was en is nogal in trek, maar de vader van het schoolmeisje Lea Cohen had op de duitse Zentralstelle bij het afhalen van het hem beschermende stempel het pech, dat de hoofdstad van dit zijn verre vaderland hem met geen mogelijkheid wilde te binnen schieten en zo zit de hele familie al een tijdje in Auschwitz, hoofdstad van Polen. De school dus. In september 1942, met de nieuwe cursus, zaten daar plotseling zowel Georg Cohn, in 5a, als Ninon de Vries in 6b. Over die laatste kan ik in dit stadium van mijn verhaal het kortst zijn. Ik hoef het gelukkig niet ‘literair’ te doen en mag dus stomweg zeggen: dit was het goddelijkste jongemeisje, dat ik ooit gezien heb onder de dochters van het joodse volk (zeg nu maar òns volk, spot Jacob) en in een paar weken besefte ik, volkomen crazy van haar te zijn. Die naam, Ninon, paste wonderwel bij haar, dochter van een jarenlang in Parijs woonachtige amsterdamse diamantair: dat schalkse, dat licht prikkelende - had ik haar zelf niet de trein in moeten dragen, ik zou misschien nooit haar echte voornaam, die van haar persoonsbewijs dan, hebben geweten: Saartje, doodgewoon Saartje, als in de moppen-van-Moos. Niet dat me dat toen veel meer deed; trouwens, wie zelf Jacques heten wil... Maar boven een bepaald inkomen draagt men zo'n exotische naam wel gemakkelijker, en de oude heer, de ‘grote’ Nathan de Vries, was inderdaad legendarisch rijk; ze zal wel van hem de notie naar school meegekregen hebben van de ‘nebbisj-leraartjes’, nog net goed genoeg om dergelijke zoons en dochters rijp

te maken voor de universiteit. Dat liet ze ons voelen en zeker de stomme hond, die zo bezeten van haar was. En toen was ze eensklaps van school. Daarmee heb ik in enige tientallen woorden de stof voor een complete roman weggegooid, maar ik heb haast en ik moet toch nog op haar terugkomen.

En dan: haar vertrek van school was al met al niet meer dan één van de oorzaken (drijfveren, stil maar, drijfveren) van mijn eigen overgang van toen naar nu, van daar naar hier. Want hoe ellendig ik er ook van was, minstens even zwaar zal wel de ervaring met Georg hebben gewogen, al verdiepte ik me toen veel minder daarin en zeker niet in zijn ongelukkige aanleg. Mijn eerste echte ontmoeting met Georg vond plaats op een oktobermiddag, een paar dagen na de grote razzia voor de werkkampen. Zijn klas, 5a, had ik het laatste uur en terwijl de andere kinderen weg gingen, treuzelde hij zichtbaar; toen we alleen waren, deed hij de deur dicht, kwam met zijn hand in zijn binnenzak op me af en hield me pardoes een stapel bankbiljetten voor. Ik zie nog zijn glimlachende jonge snuit (hij was net zeventien en meisjesachtig knap) en vooral die hand, die zachtjes, in even gebogen lijn, dat geld langs mijn ogen liet bewegen. ‘Negenendertig-honderd veertig gulden,’ zei hij, kwasi nonchalant. ‘Is nog nooit vierduizend geweest. Tussen de koffie verdiend. Met zwarte handel.’

Sprak hij de waarheid? Nu neem ik aan van wel, toen twijfelde ik veel meer; normaal en abnormaal hadden nog niet zo duidelijk stuivertje gewisseld als sindsdien. Hij heeft me later nog veel meer laten zien, soms begeleid van een toelichting, waar niet was

aant.

dreamt of in my philosophy. Het was er hem natuurlijk om te doen mijn aandacht op zich te vestigen en ik heb me later wel eens afgevraagd, of hij me dat geld niet aanbood, althans een onvoorzichtige reactie van mijn kant wou uitlokken. Alles later, toen ik meer van hem wist en hem ook wel beter begreep.

Dat duurde zo een paar maanden. Minstens éénmaal per week vertoonde hij hetzelfde kunstje: onder vier ogen die uitgestrekte hand vol met geld. Nog éénmaal heb ik hem gevraagd naar de herkomst, maar het antwoord bleef stereotiep ‘Zwarte handel, meneer’. Het was soms minder, vaak meer; eenmaal merkte hij met een rare sneer op, dat hij net zowat de joodse jaartelling had geëvenaard, iets tegen de zesduizend gulden. In de eerste week na de Kerst, ik had haar na de vacantie nog maar éénmaal in de klas gehad, verdween, als gezegd, plotseling Ninon. Georg zal wel geweten hebben, iets althans ervan vermoed, wat het voor mij betekende, want de verliefde leraar loopt bij dat soort kinderen zelfs al in de gaten voordat hij zichzelf door heeft - ach, wat een gekwijl, dit geschrijf, maar ik moet eraf en eruit. In elk geval volgde juist toen meteen de uitnodiging, bij hem te komen lunchen, bij hèm wel te verstaan, want zijn vader, dat wist ik evengoed als alle Joden in Nederland van de Dollart tot de Westerschelde, was de ongekroonde koning van Westerbork; zijn moeder is 1. dood, 2. weg, 3. gescheiden, 4. woont samen met een nederlandse prof (latere Westerborkse roddel; doorhalen s.v.p. wat niet verlangd wordt). Ik zei zonder veel aarzelen ja en begaf me op een woensdag in de tweede week van januari naar zijn huis in de Lairessestraat. Dat daar kasten stonden, wist ik wel, maar

iets zo enorms had ik niet verwacht. Georg, die me zelf opendeed, ging me voor door een reusachtige hall en vervolgens door een suite vol kanjermeubelen naar een tuinvertrek, waar een tafel gedekt stond voor twee personen. Ik kan het niet helpen, wanneer dit als een sprookje klinkt, althans anno 1943, maar ik lijd heus niet aan de bekende culinaire kampfantasieën, wanneer ik de onbeschrijflijkheden vermeld, die daar na drie jaar oorlog stonden: kaviaar notabene, kreeft, koude kip, allerlei fijne en pikante hapjes, op smetteloos tafelgoed en tussen blinkend gerei en fonkelend glaswerk; de koffie, die hij heel handig zelf schonk, volstrekt surrogaatloos, de sigaar àf - ik erken, dat ik toen eenvoudig de moed niet bezat tegenover deze verpletterende realiteit naar de herkomst van dat alles to vragen; toen trouwens vertaalde ik het nog teveel in de kosten van aanschaffing en pas achteraf gaf ik me meer rekenschap van het onbegrijpelijke trapezewerk van die zeventienjarige jongen, schóóljongen, die dit alles had georganiseerd in dat krankzinnig grote gebouw, waar hij, naar het leek tenminste, maar ik durf er niet voor instaan, helemaal alleen in woonde. Ik zie hem nog staan naast een bonk van een antieke kussenkast, tegen de achtergrond van zware rood-fluwelen portières, een sigaret achteloos tussen zijn vingers, toen hij het gesprek opeens in een heel persoonlijke diapason bracht:

‘Meneer Henriques, of moet ik hier zeggen Suasso Henriques? Nee? Goed, meneer Henriques, mag ik u eens iets vragen? Wat vindt u nu eigenlijk van het jodendom? Van de Joden? Zo in 't algemeen?’

‘Tja, Georg, wat vind ik van de Joden? Wat bedoel je?’

‘Nu ja, we zijn toch beiden “Volljuden”, niet? Met twee ouders, vier grootouders... weet u dat ik in het kamp, toen ik toch niets omhanden had, eenmaal twee-tot-de-vierenzestigste heb uitgerekend? Net als in dat verhaaltje van dat schaakbord, u weet wel. Een getal van twintig cijfers, allemaal joodse voorouders. Hebt u er ook zoveel?’

‘Allicht. Wij Portugezen hebben er nog meer dan jullie.’

‘Nog erger,’ luidde zijn commentaar. ‘Schrikt u niet. Ik háát de Joden. Èn het jodendom. Het is een ongeluk. Het is nog meer dan een ongeluk. Het is een pest.’ Ik zie nog dat felle gezicht, die ogen.

‘Gelukkig, u schrikt niet. Dacht ik trouwens al, anders had ik mijn mond wel gehouden. Kent u Weininger? Nee? Geschlecht und Charakter, mieters boek. Zo iets moesten ze voor iedere Jood verplicht stellen en eens uitscheiden met die Talmoed of hoe al dat gedaas heet. Weininger! Ze zeggen dat ik veel van hem weg heb. Nou, kijkt u maar zelf.’

Hij nam een boek op, dat op de vleugel lag en sloeg het open. Inderdaad, als twee druppels water, al besefte ik toen nog niet eens de diepte van de gelijkenis. Hij was zichtbaar ingenomen met mijn volmondige instemming, klapte het boek dicht en sprong meteen op iets anders over.

‘Ik heb met Vati over u gesproken.’

‘Over mij?’

‘Over u. U weet toch ook waarachtig wel, hoe de Joden ervoor staan. O ja, ik snap: u staat natuurlijk op de Portugezenlijst. Zeker omdat er in 1703 een Henriques in Oporto woonde. Nou, zal u veel helpen. Elke

lijst platzt, zoals ze op Westerbork zeggen; geen enkel stempel is safe. Schwindel en dubbele bodem, de hele boel. Vóór de zomer van 1943 mesten ze heel Amsterdam uit. Duikt u onder?'

'Weet ik niet.'

'Dat wordt anders wel tijd. Je zou je toch rot lachen, zo'n meneer Acohen, die tegen me zegt: jongetjé, als jij de natuurkunde laat lopé, krijg je van mij een herexamen in de vacantie. In de vacantie! En juffrouw Wolfson, die zegt dat ik bijlessen in de algebra moet nemen. Herexamens en bijlessen. Zijn die mensen even knots!' Hij lachte, maar werd onmiddellijk weer ernstig.

'Als u wat van plan bent, mag u het gauw doen, òf nu, hoort u, nu, onderduiken, òf...'

'Of?'

'Of een negen en negentig percent veilige baan zoeken. Honderd bestaat niet, maar Vati wil u die met één percent rabat wel verschaffen.'

'En waar vind ik die negen en negentig percent?'

'Op één plaats in Nederland. Op Westerbork. Nee, lacht u niet; Vati zelf zei het en die maakt geen grapjes. Ikzelf ga er trouwens over een paar maanden heen, zodra ik in de gevaarzone kom. Maar daar zit u vroeger in dan ik; dat zult u nog wel aannemen, niet?'

'Maar wat moet ik doen in Westerbork?'

'Precies. Daar gaat het nu om. Welnu: in de baan der banen stappen en dat is Vati's ordedienst, de O.D. Wiè ook weg moet, diè gaat met de allerlaatste trein; dat spreekt ook vanzelf. Maar er is nog een reden, waarom u daar het best in kunt.' Hij aarzelde even. 'Kijk, nu ga ik u iets zeggen, dat u wel gek zult vin-

den; ik heb trouwens toch al de hele tijd het idee, dat dit geen gewoon gesprek tussen leraar en leerling is, maar vooruit. Ik had dit allang in mijn gedachten, maar vanochtend nog, onder de les, viel het me weer in.' 'Je maakt me nieuwsgierig.'

'Nu dan: het was bij dat verhaal van die laatste nacht van de Girondijnen. Het was mooi, hoor; weet u, dat u mieters kunt vertellen? Dat vinden we allemaal. En u had het goed geprepareerd, och, dat merk je altijd. U was enorm op dreef; u zei nog dat het van een Fransman of Engelsman was; ach jakkes, nu ben ik die namen kwijt. Bijlessen in geschiedenis nemen, niet?'

Ik lachte. 'Lamartine en een beetje Carlyle.'

'Goed dan. Maar herinnert u zich, dat ik nog vroeg, of dat allemaal zo echt gebeurd was met die Girondijnen? Ik zei het natuurlijk niet, maar mij leek het een doodgewone roman, onzinnig, een bedenksel. Ja, heus. Maar u zei: ja, echt gebeurd. En ik dacht weer: die man heeft geen idee. Geen idee van wat er te koop is. Dat heb ik al meer gemerkt. U vond het heerlijk, u - u bent toch niet boos - nou, u zwelgde erin. En dan moet je in dat genre al het een en ander meegemaakt hebben. In Westerbork, waar ik met de vacantie ben geweest, bij Vati. Met de Kerst. Ja, logeren, heus. Ik kon mee met een weermachtsauto, met mijn ster op. Dat verzorgt Vati allemaal. We hebben daarginds duizend uitgepraat en ik heb hem alles van u verteld. En weet u, wat hij zei? Zult u echt niet boos worden? Hij zei, nu goed, hij zei dan: stuur hem hier naar toe. Ik zal een man van hem maken. Maar zeg hem dat hij zich haast.'

Ik word moe. Ik zit hier in de strafbarak van Westerbork en ik wil weten, ik mòet weten, hoe zich dat heeft toegedragen; ik wil mijn som maken. Hoe ben ik hierheen gekomen? Het geval met Ninon? Het gesprek met Georg? Zeker ook de sfeer op school, met al die radeloze huisvaders onder mijn collega's, nauwelijks op de been te houden met hun dagelijkse troost-injecties (‘als je niet gelooft dat de oorlog volgende maand is afgelopen, deug je niet’). Zeker ook de kinderen met die sterren, die vuilgele fluimen, die ze zelfs in een stukje van de familie Stastok in onze gymnastiekzaal niet van hun gehuurde pakjes durfden te laten, uit angst voor de mogelijke verklikker: Mietje met de kalfsogen en de heer Van Naslaan met een zespuntige slijmvlek op hun borst! Het baantje zelf: ik zal er wel te jong, te onrijp voor zijn geweest; ik herinner me nog, hoe ik, in een klas met veel meisjes over het Directoire sprekend, dat wóórd vermeed, tot grote vreugde van de krengen, die notabene onbarmhartig in hun handen klapten, toen de bel ging. Wat meer? Ik kan toch niet mijn hele levensloop gaan ophalen voor die latere meelezer? Moeder: afgewezen als lid van de NSB, ondanks haar openlijk beleden ‘begrip’ voor ‘het nieuwe Duitsland’; Moeder, remonstrants geworden, omdat dat zo'n ‘nette kerk’ was in haar ogen - ach, wèl was ik het typische ‘assss-himilanthen’-zoontje, dat ‘vrij’ genoeg was om ham te eten en dat alleen dank zij Vaders nog zwakjes levende verkleefdheid aan vroeger op zijn ‘dertiende verjaardag’ meer geschenken had gekregen dan anders, zelfs nog twee paraplu's tegelijk van stokoude vrienden, die Grootvader nog als ‘Schnorrer’ (‘Schnorrero’ spot-

te Vader) hadden gekend. Laat maar, laat maar. Die klopjachten, die sterren, die verordeningen, die vernederingen, is dat alleen al niet voldoende? Hoe haatte - en benijdde - ik die Duitsers, die hier zo zelfverzekerd, zelfbewust, waren binnengestapt; hoe haatte ik, nog dieper, al die bij de capitulatie naar IJmuiden stuivende, doodgeschrokken, radeloze Joden, kleine voorhoede van dat eeuwenlang vluchtende, nergens voorgoed wortelende rotvolk, waar ik toe behoorde, zonder het ooit gewild te hebben; hoe verachtte ik onze buurman, die op het bericht van die capitulatie nog wel zijn vrouw en dochtertjes de dood had ingejaagd, maar zelf was teruggeschrokken, te lam was geweest, voor het niet-zijn, het beste toch van alles! Ik was bij de padvinders geweest, had paard gereden, was als student in het Corps gegaan (om, tot mijn spijt eigenlijk, te merken, hoe weinig antisemietisch het al met al was!) en was zelf wel te lam geweest, om lid te worden van een van de vele rumoerende fascisten-organisaties, zoals ik ook, de hemel weet waarom, stokstijf geweigerd had, in navolging van Moeder de doop te aanvaarden. Misschien toch om Vader, te weerloos, met zijn te vele boeken en zijn nutteloze vlucht in een zinledige griekse spreuk.

Ik geef het op en zal alleen maar nog van mijn laatste ochtend op school vertellen. Vaderlandse geschiedenis, in 2a; lach niet: vaderlandse geschiedenis. De achttiende eeuw in 2a, de klas, die in september nog was begonnen met dertig kinderen, waarvan veertien over. Even opschrijven, want ik kàn het niet laten: ik heb heus absenten opgegeven, absènten; ik zou willen krijsen, ik zou hier een paar tafels en banken in elkaar

aant.

kunnen trappen; ik heb trouw aan de concierge *absenten* opgegeven, want kinderen mogen niet zonder kennisgeving wegblijven en deze kinderen hadden geen kennis gegeven, of hun ouders niet - o vervloekt! Selma Katan had de beurt, ik stond klaar met het boekje. Als de echte leraar. ‘En Selma’ (de gemoedelijk-pedagogische toon), ‘waar werd de Prinses tegengehouden?’

Geen antwoord. Selma wist dus niet, waar de Prinses was tegengehouden, een toch niet onbelangrijk feit, vermeld op blz. 24 van de ‘Beknopte Geschiedenis des Vaderlands’, de vorige maal als huiswerk opgegeven. ‘Bij de Goejanverwellesluis,’ sprak ik, nu verwijtend-pedagogisch. ‘Zo, dat weet je niet. En in welk jaar?’

Toen trof me iets. Betsy van Witsen, het eerzuchtig jaagstertje op hoge cijfers, altijd erop uit, de ietwat slome Selma de loef af te steken, kéék. Geen vinger zwaaiend in de lucht, niet die zwarte kop naar voren als anders. Ze keek alleen en toen ik haar vragend aanzag, zei ze:

‘Haar moeder is gepakt.’

‘Haar moeder?’

‘Ja, meneer. Selma haar moeder. Rassenschande, zeggen ze.’

En toen Selma zelf, vechtend tegen haar tranen: ‘En ze had zich nog wel laten steriliseren, want ze zeiden...’ Toen huilde ze. Dit is waar; ik zou het voor het Laatste Oordeel kunnen herhalen: dit heeft een dertienjarig meisje zo uitgesproken, deze woorden, in de klasse 2a van dit zogezegd Joods Gymnasium.

What next? Ik legde mijn boekje neer en liet de kinderen ‘de rest van het uur voor zichzelf werken’, de

bekende formule van leraren die er geen aardigheid meer in hebben. De leerlinge Selma Katan had de Goejanverwellesluis niet geweten, ja zelfs vermoedelijk het hele Beknopte Overzicht beknopt gelaten en toen ik de oorzaak van deze onkunde had vernomen, deed ik, op zulk een in het geheel gezien onbenullige kleinigheid, de eerste stap, die leidde naar dit kamp en vandaar naar deze barak. Ik mag dus zeggen, dat ook ik aan de sluis voornoemd ben opgehouden, net als die Prinses; ik wandelde de school uit zonder van iemand afscheid te nemen en ledigde dwaselijk de inhoud van mijn tas, dus het Beknopte en andere even prijzenswaardige Overzichten, van de Hogesluis af in de Binnenamstel en liet de kinderen voor zich zelf werken. Ik geloof dat ze het maar best vonden, want het uur daarop hadden ze algebra-repetitie en juffrouw Wolfson was inderdaad niet gemakkelijk.

[II]

Van Cohn wist ik op dat ogenblik alleen wat men onder de amsterdamse Joden van hem vertelde en het beetje, dat Georg, zijn zoon, daaraan had toegevoegd. Van die althans had ik vernomen, dat hij Siegfried Israël heette, Siegfried, zoals elke duitse Jood vóór, Israël, zoals elke duitse Jood tijdens Hitler; ik had dit trouwens op het visitekaartje gezien, dat Georg me met enige trots had getoond: Siegfried Israel Cohn, z.Z. Westerbork, Holland, keurig, keurig. Van de eerste dagen kan ik alleen maar zeggen, dat hij me overweldigde, dat is het woord. Om te beginnen: zijn reuzengestalte, met die laarzen, die rijbroek, dat geelleren jak, waarop de ster nauwelijks te onderscheiden

was, dat bruinverbrande gezicht, met nordisch blauwe ogen: blonde Bestie. Zijn barse stem: eindelijk een Jood, die kon commanderen - en hoe! Zijn hele positie. Had ik het niet geweten, ik zou het al meteen hebben opgemaakt uit de wijze, waarop men mij naar hem toebracht: dit was duidelijk een van de allerhoogste MSW-s (betekent: Macht Sich Wichtig; ik was het zelf ook een tijdlang). Hij had een eigen huisje naast 'Schmaddenau' (de barak der gedoopten) en men leidde mij, met voorrang boven iedereen, door een wachtkamer, waarin ik toen al, hoe overweldigd ook door de eerste indrukken, een ongewoon groot aantal vrouwen opmerkte, vrijwel allemaal jonge.

Hij begroette me rustig, niet onvriendelijk, maar duidelijk een beetje uit de hoogte; van zijn kant was het al dadelijk jij en jou en, wat altijd gebleven is, Suasso, niet Henriques, als bij alle anderen, terwijl mijn vrienden me natuurlijk met Jacques aanspraken en Vader de enige was, die nog wel eens 'Japie' zei (ik heet naar Grootvader). Zeker, zijn zoon Georg had hem uitvoerig over mij gesproken en geschreven en die wist het wel: 'Ja, Suasso, mijn zoon is een genie!' Dit in volle ernst; uit latere gesprekken kan ik bevestigen: een onwrikbaar dogma.

'Maar nu wat anders, Suasso, het belangrijkste: Auschwitz. Die naam zegt je wat, vermoed ik.'

'Natuurlijk, meneer.'

'Goed. Je zult dat fabeltje van het leeuwenhol wel kennen. Ik heb nog nooit de voetstappen gezien van iemand die uit Auschwitz is teruggekomen. In Amsterdam hebben ze brieven daarvandaan. Quatsch. De vorige week ging hier nog een de trein in met een

sortering muziekboeken in zijn rugzak. Die dacht dat daar een huis met tuin en ingebouwde ijskast annex Bechstein-vleugel speciaal op hem en zijn vijf kinderen stond te wachten.'

Ik lachte. Hij bleef ernstig.

'Nee, Suasso, nee. Weten doe ik niets, wéten. Zelfs Schaufinger weet niets, en dat is nog wel de kampcommandant. Adelphi, je weet wel, van de Zentralstelle in Amsterdam, ook die heeft er geen idee van. Och, dat zijn immers doodgewone politiemannen, die klaar zijn als ze hun arrestanten hebben afgeleverd en verder niets vragen, niet? Rauter, in Den Haag, die zal er wel meer van weten, maar die zwijgt. Niet best, als jij mij vraagt. In elk geval neem ik behoudens tegenbericht maar aan dat het daarginds bepaald ongezond voor ons is. Ik blijf dan ook maar hier, zolang ik kan en ik veronderstel, dat jij mijn goeie voorbeeld wilt volgen.'

'Graag, meneer.'

'Goed, Suasso, goed. Maar dan val jij net als ik onder de eerste wet van dit kamp: zij of ik. De vraag is alleen: wie bedoelen we met zij? En de ellende is, dat dat pas op lange termijn de Duitsers zijn, maar op korte de Joden. Snap je?'

'De Joden?'

'De Joden. Elke week krijg ik van Schaufinger het aantal op, dat in de trein naar Auschwitz stapt. Hij krijgt dat elke week weer getelegrafeerd uit Den Haag; ik vermoed, maar ik weet het niet zeker, dat Den Haag het uit Berlijn heeft. Die Joden heb ik, hier en nu, te leveren. Elke maandagmiddag hoor ik, hoeveel en dan maken wij, dat zijn een paar Dienstleiters en ik, de

lijsten op. De lijsten van de Joden, die dinsdagochtend naar de arbeidsinzet gaan, zoals dat officieel heet.'

'Naar Auschwitz.'

'Inderdaad, naar Auschwitz. En verder, vermoed ik, misschien in horizontale richting, maar ik vrees in verticale; hoe, hangt van je geloof af. Nog eens: weten doet niemand iets, echt weten. Maar daarginds hebben ze een man aan de top gezet, die in duizend redevoeringen uitgekrijst heeft, dat hij ons zal verdelgen en bij al die duizend hebben zijn handlangers - wat zeg ik: heeft het duitse volk - Siegheil gebruld. Ja, ja, stil maar, ik weet óók wel: niet allemaal. Maar toch genoeg, om dat plan uit te voeren, nu hij de macht al zo lang heeft. Geen mens, die eraan denkt, te weigeren...'

Ik vatte moed: 'Uzelf weigert ook niet, meneer Cohn.' 'Ik weiger ook niet, inderdaad. Ach Suasso, begrijp me toch en zeg niet van die stomme dingen. Wat wil je? Wat kan ik, wat kunnen wij hier doen? Een schip met duizend passagiers is lek geslagen, terwijl geen mens op onze SOS-seinen reageert. En er is plaats in de boten voor vijftig. Nu jij. Nou?'

Ik zweeg.

'Maar ik begrijp je wel. Goed, laat me weigeren. Wat denk je dan, dat gebeurt? Dan zit ik komende dinsdag in de trein en Schwarz wordt Zentraldienstleiter en doet hetzelfde als ik. En zodra die weigert, Rosenfeld. En na die Goldstein of Sacher. Zolang hier Joden zullen zitten, vinden ze nog wel altoos iemand, die desnoods zijn vader en zijn moeder...'

'Zijn vader en zijn moeder?'

'Ja, Suasso, zijn eigen vader en zijn eigen moeder -

aant.

hoor je goed? - in de trein zet. Onthou asjeblieft, wat ik je nu zal zeggen. Na alles wat Georg me heeft geschreven, word jij hier mijn adjudant. Wat dat is, dondert niet, zolang je maar een band om je arm draagt en bij mij in de buurt blijft. Maar dat is nog niet voldoende. Je moet staalhard worden, cementhard. Anders deug je niet en kan ik je ook niet redden. Kampwet nummer twee: wie zacht of halfzacht is, gaat de trein in. Daar kan ik zelfs niets aan doen. In Amsterdam geloven ze, dat ik hier alles vermag, niet?'

Ik knikte.

'Quatsch, alweer. Daar denken ze dat Schaufinger een soort roi fainéant is en Cohn zijn hofmeier. Was het maar waar. Iets heeft het ervan, iets. Ik doe het vuile werk - ander werk bestaat hier trouwens niet. Schaufinger laat me gaan, zolang het hier maar loopt, geruisloos, zonder wrijving en zo. Alles wat ik wil, is wet, zolang ik maar niet iets anders wil dan hij. De kleinste Ariër hier is machtiger dan de grootste Jood. Let maar eens op de hollandse marechaussee. Brave kerels overigens, hoor; alleen met één, die ze Rooie Hein noemen, moet je even oppassen, want die is verkeerd; de enige. Schaufinger is ook niet kwaad voor een kampcommandant, want ik heb er zoal meegemaakt. Schaufinger is wat je noemt dragelijk; hij liquideert ons tenminste correct. Je moet mij maar beschouwen als de Jud Süsz van dit zaakje.'

'U zegt het tenminste zelf, meneer.'

'Natuurlijk, jongen. Anders was ik allang weg en Georg net zo. Ik heb in mijn kamphistorie wel het een en ander geleerd van wat ik met een gerust hart de werkelijkheid des levens noem. Van drieëndertig af.

aant.

Ja man, dat verandert het leven wel heel ingrijpend, dat zul je nog wel van me aannemen. Zag je dat rokkenvolk in de wachtkamer? Homo sum, hoor. Je weet, wat Napoleon riep tegen zijn Mameluk, als hij de geest kreeg? Niet? Dat noemt zich historicus godbetert. Nou, die riep: Roustan, une femme! Dacht je dat ik dit leven uithield, zonder morgen, overmorgen, weet ik veel, uit te roepen, Suasso: une femme? Niet negen, maar zes op de tien kan ik krijgen, gratis, als ik ze maar uit de trein hou. Wat zouden ze hier anders kunnen offeren? De mannen geld, de vrouwen...'

'En zijn ze dan safe? U zei immers...'

'Heel goed, Suasso. Safe zijn ze, voor een week. Een week van zeven welgetelde dagen. Wij allen leven hier bij die week; die begint op dinsdagochtend en eindigt op dinsdagochtend: op de minuut dat de trein wegrijdt; dat zei ik immers al? Ja jongen, ik weet ook wel dat het niet zo mooi is, maar ik gà kapot of ik máák kapot. Het ligt aan mij, zeggen ze. Maar daarop zeg ik weer: goed, maar niet alleen aan mij. Heb ik Westerbork soms uitgevonden? Dat heeft jullie nederlandse regering gedaan.'

'Maar niet met deze bedoeling.'

'Nee. Maar dan zeg ik toch dit: zit jij eerst maar jarenlang met kwade bedoelingen in duitse kampen en met goede in een nederlands en kijk uit, wat je redt van je menselijkheid, van je moraal. Jij bent de enige Hollander, voor wie ik iets doe, dank zij mijn jongen. Vorige week komt nog een madam uit jullie Apollolaan op me af. Dat is toch jullie sjieke buurt, niet? Goed. Ze wou ander werk, hòger werk, geestelijk, weet ik veel. Te deftig: ze wou geen latrines schoon-

maken. Ik weiger en zeg nog heel rustig: nee mevrouw, zolang we er een spijsvertering op na houden, doet ù dàt werk. En daar begint me dat wijf uit te pakken: ik was een rotmof en als de oorlog uit was, zou ze wel met me afrekenen.'

'En wat zei u toen?'

'Zei? Zeggen? Ach jongen, ik zie wel dat je Cohn nog niet kent. Ik zei niets, maar ik deed. Ik rapporteerde dat rotmof onmiddellijk aan Schaufinger en twee dagen later ging ze met haar man, haar ouwe moeder en haar drie dochters van zeventien, vijftien en twaalf - je had die meisjes moeten zien, pràchtkinderen, Suasso, engelen! - welnu, ging ze de beestenwagen in, naar Auschwitz. Daar kan ze alvast iets voor me bedenken, voor na de oorlog. En intussen geestelijke arbeid verrichten.'

Ik kon een kleine rilling niet onderdrukken. Hij merkte het en vervolgde:

'Verdomd, Suasso, nog eens en drieduizendmaal: word hard. Wat wil je toch? Ik zàl blijven leven, waarachtig niet voor mezelf, want na tien jaren kamp en nog wat is het voor mij wel bekeken. Ik doe het alleen voor die jongen van me, dat is een genie, zei ik je immers, dat is een levenskunstenaar, een Rimbaud, een Dorian Gray. Begrijp me toch! Die jongen sleep ik als het moet door de vlammen van de hel heen. Ik zal dit godvergeten rotspel blijven spelen, ik zal de baas zijn, al moest ik hier op de hei standbeelden onthullen of schepen te water laten; ik hou mijn gezicht in de plooi. Doe als ik, Suasso, doe als ik. Jij en ik hopen de dag te beleven, dat we samen Schaufinger aan de galg hangen. Maar daar is maar één weg heen en die

heb ik je aangewezen. Welnu, wat zeg je ervan?' 'Ik zal mijn best doen, meneer.'

'Goed, Suasso, afgesproken. Onthou: je hoeft hier niet voor niets te werken. Je hebt een van de veiligste baantjes hier, dat is één. Ik zal, dat heb ik met Georg afgesproken, een man van je maken; dat is twee. En verder (hij grinnikte): wat ik uit de wachtkamer niet aankan, staat tot je beschikking. Kijk niet zo stom, Suasso. Denk je dat mijn hoofd naar sprookjes staat? Je weet: tarief één week uitstel. Dat noem ik Naturalwirtschaft; dat is het toch, niet? De vroonhoeve Westerbork! Zou je geloven dat ik ook eens economie heb gestudeerd, dat ik bankier, dat ik ièts heb willen worden? Nee, dat geloof je niet, hè? Maar het is zo. Alleen: tien jaar kampen - en nog wat. Enfin. Je doet het dus? Ja?'

Ik stak mijn hand uit, die hij krachtig drukte. Het duivelspact was bezegeld.

[III]

Het duivelspact. Ik trek het woord in, het is niet echt, het is literatuur. Ik was geen Faust, hij geen Mephisto, en och, de Gretchen... Geen Mephisto was hij, zeker niet, maar een Duitser, bij wie ik al de eerste dag de beste moest denken aan Tucholsky's omschrijving: hij kocht zich een hondezweep en een kleine, bijbehorende hond. Hij droeg inderdaad een karwats en liep, neen, schreed daarmee als een vorst over de grote middenstraat tussen de barakken, de Boulevard des Misères, daarbij religieus (dat is het woord) gegroet: de heer over leven en dood. Iets van die verering daalde natuurlijk ook af op mij, die achter hem aanliep,

aant.

zijn adjudant. Zijn Sancho Panza? Ach nee, hoogstens een beetje zijn Leporello. Maar ik deed het; ik vond het niet onaangenaam. Je vond het lèkker, zegt Jacob, erken het maar. Inderdaad, het prikkelde me pleizierig. Ik begon al man te worden, blijkbaar.

De O.D.: Cohn's meesterlijke organisatie. Een kleine honderd man, de joodse SS in de volksmond. Heel raak, want we waren èn Joden èn SS-ers, helemaal aangestoken door onze vijanden, die we in loop, in houding, in kleding, zelfs in manier van spreken, nadeden: ‘zackig’, ‘schneidig’. We bekten af, we duwden weg, we joegen op. Wij, een paar intellectuelen, kantoorbedienden, werklieden, handelsreizigers en venters, we waren voor de anderen ongetwijfeld het weerzinwekkendste tuig, dat God had geschapen, boeven en gangsters; ik voel me nu, nù, wee om mijn maag, als ik aan ons, aan mij, terugdenk. Het enige wat ik voor de tiende, voor de honderdste maal zou willen herhalen, is dat dit alles waar is, dat dit zo en niet anders is geweest. Vraag me dan verder niets meer, ik weet het niet. Ik ga nu, al schrijvend, immers steeds meer beseffen, dat ik mezelf hoogstens nog herken. Maar kennen, neen, mezelf kennen, doe ik niet, waarachtig niet.

Westerbork, morne plaine. Ook vandaag stormt het, als welhaast het hele jaar, ook vandaag vliegt dat meedogenloze zand uit de hei door alle reten van de barak. Ik had van school de notie meegebracht dat Nederland, dat knus opgemeten en gaandeweg volgebouwde Nederland geen onherbergzaam oord meer bevatte; hier heeft men het gevonden als het enige dat over is en er een kamp neergezet: ‘Je hebt hier eerder een

stofbril nodig dan eten,' had Cohn gezegd; 'Kijk maar eens naar de ogen van die zuigelingen en bedenk hoe feestelijk het hier wordt als de zomer in het land komt met die milliarden vliegen. En nog willen ze niet naar Auschwitz.'

Maar al te waar. Steeds blaas ik het zand van dit papier. Maar één ding: het is hier stil, nòg. Geen kindergehuil, geen onrust, geen kans bijvoorbeeld op die ontelbare, volkomen zinneloze verhuizingen van barak naar barak (schnell, schnell!); alléén de normale hoeveelheid zand, stof, vuil, vocht, tocht. Stil is het hier; nòg, zei ik. Want een half uur geleden verscheen al de eerste aanvulling, een doktersgezin, man, vrouw, twee kinderen, waaronder Betsy van Witsen, uit 2a. Uit 2a, om te lachen met die nummers hier; we hebben hier heel wat hogere... Geen rassenschande van háár moeder (so sieht sie nicht aus), maar haar vader, als arts voor een spoedgeval, een ongeluk om de hoek, het huis uitgesneld zonder ster op zijn te haastig aangeschoten jasje; de buurman die het aangegeven heeft, zit al in hun woning, waar hij allang op heeft gevlast. Een normaal strafgeval dus. Ja, zelfs die wetenschap van Goejanverwellesluis heeft Betsy van Witsen niet kunnen redden van Auschwitz en daar zitten ze nu, aan het andere eind van onze barak. Rustige mensen, gelukkig; hoe is het mogelijk. 'Jammer,' zegt haar moeder, 'dat we in de strafbarak zijn terechtgekomen, want ik hoor, dat hier in het kamp zo'n goeie revue gaat. Hebt u die al gezien, meneer Henriques?'

Ik schrijf, ik schrijf. De woorden willen nu, dus vooruit. Ik schrijf: in dit dal des doods bevindt zich een

aant.

cabaret en bevindt zich ook al een café. Een cabaret, waarvoor Schaufinger opkopers het land laat afreizen om de sjiekste costuums, de modernste lichtinstallatie te verzorgen; een cabaret met prima artisten, die de hele dag repeteren, met een openingsavond van de bontste show van heel Europa, met rijen vol geverfd en opgedirkt vrouwenvlees en Schaufinger als le roi qui s'amuse ertussen in, naast Cohn, Schwarz en de andere MSW-s. De opening bij voorkeur, maar niet altijd, op een dinsdagavond, als een transport net weg is, om ons wat op te beuren, blijkbaar, een program van jolijt en galgenhumor boven op de kloaak, waaruit de Joden worden geloosd in de Acheron. Men gaat erheen, men blijft weg: wie is daarin het meest normaal, het minst verkrampt? En wie dat cabaret mijdt, zit toch in het café, het café, mèt terrasje, met koffie (surrogaat van Ersatz van bleekwater), met limonade; ik schrijf nu toch gewoon, ik maak geen amok, ik rapporteer. Help me, Jacob, sta me bij; ik heb je hulp wel nodig. In dat café heb ik iemand eens op een namiddag gearresteerd. Verdomd, daar staat dat woord; even tellen: precies een dozijn letters: gearrestéérd. Hoe arresteert men? Ik had het nog nooit zien doen, maar het moest: bevel van Cohn, bevel van Schaufinger. Befehl is Befehl: arresteer. Een jodenjongen, een heel gewone, alleen met wat meer pech, met wat vroeger pech dan de andere jodenjongens hier; gaan doen ze allemaal. Zijn premature pech was de pestbui die dag van Schaufinger; zo iets kost altijd mensen, al is hij ook, zoals Cohn steeds herhaalt, de humaanste kampcommandant van allen, een naar boven gespat klein kantoormannetje, dat anders zijn hele leven lang

boekhoudertje of kassiertje zou zijn geweest. Hij is geen onmens, al weet ik ook wel dat daar hier helemaal geen reden voor is: hier kan hij wonen in een groot huis, het hele kamp werkt voor hem: geen duodecimovorstje bezat ooit zoveel en zulke bekwame kleermakers, kappers, tuinlieden, chauffeurs, artsen, tandartsen enzovoorts; men viert hier zijn verjaardag en dan aanvaardt hij uit Cohn's handen hoogst genadig het joodse verjaarsgeschenk; de knapste koks bereiden zijn maaltijden, de fijnste technici knutselen speelgoed voor zijn kinderen en die zijner vrienden en de beste calligraaf van Nederland leverde hem onlangs een juweel van een stamboom, een oerarische natuurlijk; dat alles deden en doen de Joden, zijn slaven. Deze vorst handhaaft uiteraard op zijn manier een soort van etiquette en daar zat nu juist de hapering die middag. Immers, zijn hondje, of liever, dat van zijn koninklijke maîtresse, Frau Wirth, een reuzenkreng overigens, het hondje Bubi was oneerbiedig benaderd door een soortgenoot binnen het kamp. Want ja, ik kan het niet helpen, als dit verhaal hier en daar op Dostojewskij's Dodenhuis lijkt, maar er waren een tijdlang in dit huis des doods nog altijd mensen, die niets ter wereld bezaten, maar die honger leden, om het een of andere dier, veelal net zo mager en ziekelijk als zijzelf, te verwennen en te vertroetelen, honden, katten, tot vogels en schildpadden toe. Een joods hondje had zich tegenover Bubi vergeten en jawel; oekase: in één uur alle dieren in het kamp afmaken! Dat was om kwart over een en om kwart over twee gingen Schaufinger en Cohn als naar gewoonte inspecteren; ik achter Cohn aan. Schaufinger als altijd

correct, rechtop, schneidig - ik ving in het voorbijgaan op, hoe het ene Jodinnetje tegen het andere zei: 'Wat is-ie weer knap vandaag, hè?' Dat was hij, maar ook slecht gehumeurd, omdat Wirth hem uit zijn middagslaapje had gehaald. In de eerste de beste barak gebeurde het: daar stond een Jodenjongen zich te wassen, maar toen hij ons drieën zag, schoot hij, geen hist. drs. natuurlijk, in paniek en fatsoeneerde schichtig met een stuk pleister een ster op zijn geheel ontblote borst, links als naar voorschrift. Schaufinger zag het, liep door; hij ontdekte ergens in een andere barak toch nog een klein poesje zonder eigenaar zogenaamd, zette er doodkalm en afdoende zijn soldatenlaars op en liet zes mensen uit die barak op de transportlijst plaatsen. Ik herhaal, hij is voor een kampcommandant geen onmens, hij is soms bepaald *gemütlich* en dan spreekt hij zelfs een woordje jiddisj, maar een enkele keer is hij wat ontstemd en zo moest ik die middag, nadat hij blijkbaar nog eens goed over de zaak had nagedacht, Jesaja Melkman, geboren 11 mei 1923, van beroep bontwerker, arresteren en naar de strafbarak brengen wegens symbool-belediging. Dat is een overtreding, waar Jesaja Melkman, van beroep bontwerker, tot in de trein nog wel niets van zal hebben begrepen, evenmin als zijn meisje, dat vrijwillig meeging. Maar voor Jacques Suasso Henriques, van beroep leraar, is ze ook nog niet alleszins duidelijk; alleen Jacob fluistert: Jesaja, Jesaja. Wat bedoel je, Jacob?

Teveel tijd reeds heb ik, al schrijvend, verspild aan deze onbelangrijke episode; als ik zo doorga, dan heb ik weken nodig en ik heb nog maar een paar dagen.

Dus maar niet meer het geval van Vader ophalen: toevallig moesten we in Amsterdam assisteren bij het leegmaken van een paar rusthuizen; ik schreef daar al iets over - niet weer doen, zegt Jacob, maar vergeet het niet. Moeder: die had dank zij mijn positie bij Cohn hier nog lang in Westerbork kunnen blijven, maar toen ze van Vader hoorde, was ze de kluts kwijt: zwoer bij hoog en laag, dat ze een vondeling was geweest, dat ik, haar zoon, uit overspel was geboren, dat haar man, Vader dus, niet mijn eigen vader was geweest, dat zijzelf van hoge komaf was, enzovoorts. Met één enkel argument had ze waarschijnlijk ook al niets uitgericht, maar deze hutspot was hopeloos, vooral, toen ze het waagde, Schaufinger persoonlijk aan te spreken, voor Joden, buiten Cohn dan, even taboe als de japanse Mikado. Dat betekende onherroepelijk de trein en het enige, wat ik nog voor haar doen kon, was haar een goed plaatsje te bezorgen tussen de waterton en de ton voor de uitwerpselen; ik hoor nog het sarcastische houzee, waarmee ze in de wagon werd ontvangen.

Een goed plaatsje, dat was inderdaad soms het maximum. Zo voor Oom Felix, al genoemd, met Tante Hanna en hun achterlijke kinderen. Zo voor onze dokter, de 'engel' zoals Vader hem altoos noemde, al vóór mijn geboorte arts, raadsman en vriend. Hij was door zijn voormalige chauffeur verraden, omdat hij, van een bevalling zich huiswaarts spoedend, net om vijf over achten op zijn stoep had gestaan. Hij kwam met een heel apart transport mee uit een kamp tot opleiding van onze nederlandse SS en men had daar, als niet ongebruikelijk, honden op ze aangehitst; de lap-

pen vlees hingen er tenminste los bij, met hier en daar wat kwikzilverzalf op de wonden. Ik moest hem ondersteunen als een kind en zie nu, terwijl ik schrijf, zijn goeie, trouwe ogen nog op me gericht, toen hij woordenloos van me afscheid nam, om, met pijn in al zijn leden, neer te hurken naast de uitwerpselton; God kan dit niet duidelijker gezien hebben dan ikzelf. En verder? Op een dinsdagochtend stond de trein al klaar, toen plotseling Meiersohn, onze chef-arts, Cohn wenkte: hij wou een jonge vrouw vrijstellen wegens zwangerschap, wat immers toen nog recht gaf op uitstel tot zes weken na de bevalling (toen nog; ik heb zelf daarna vrouwen, vlak vóór de baring, naast de ton gezet). Cohn, model in de houding (tot Schaufinger): ‘Melde gehorsamst, Herr Obersturmbannführer, junge Frau fällt aus.’ Schaufinger: ‘Schade. Das macht also...’ Cohn: ‘Das macht neunhundertneunundsechzig, Herr Obersturmbannführer!’ Schaufinger: ‘Eine zu wenig. Na, meinetwegen. Folgendes mal...’ Cohn: ‘Entschuldigen Sie, Herr Obersturmbannführer. Sie haben neunhundertsiebzig gefordert, Sie werden Ihre neunhundertsiebzig bekommen!’ En zonder Schaufinger's antwoord af te wachten (die glimlachte trouwens tevreden) schreef hij een naam op een blocnotepapiertje en snauwde: ‘Suasso! Barak 72. Denk erom: schnell!’ Toen ik in die barak mijn papiertje openvouwde, wist ik het nog niet eens, zo weinig veronderstelde ik in Saartje de Vries, geboren 27 januari 1925, Ninon. Die wijd opengesperde ogen, dat spierwitte gezichtje; pas later vernam ik, hoe onverwacht dit was aangekomen. De oude Nathan de Vries, de gepatenteerd slimste diamantjood van twee halfronden, had in de stomste

aant.

stommiteit getrapt: voor tienduizend de persoon een ontsnapping naar Zwitserland, die reeds in Maastricht door verraad zijn natuurlijk einde bij de Gestapo had gevonden: wat zoveel kosten moest, kon immers niet deugen, dat wist nog wel elke analfabeet! Wel had hij, eenmaal gesnapt, gered wat er te redden viel en had bijvoorbeeld voor weer enige tienduizenden de gevreesde S voor de strafbarak van hun persoonsbewijs gekregen; zelfs had hij, voor nog eens zo'n bedrag - ik kan het heus niet helpen, dat dit alles zo vervelend wordt - een stempel verworven dat de familie van doorzending heette te vrijwaren; hij stond dus op een lijst, op een goèie nog wel. En nu dit. Laat me erbij zeggen, dat ik ze in dit dorp met zijn fluctuerende bevolking nog niet had opgemerkt; ik schrok wel even erg als zij. Als zij, meervoud dan, want haar vader en moeder kwamen er uiteraard meteen bij, hij zenuwachtig futselend met een papier, paars van de stempelinkt en met handtekeningen in het bekende hoekige schrift. Ik zag maar één uitweg: Cohn. Daar gingen we heen, Ninon en ik voorop. Ze sidderde zo, dat ik haar maar een arm gaf, die ze tegen haar borst klemde: ze klappertandde. Een groot, een te groot, maar volstrekt onmisbaar woord moet hier staan, anders kan ik niet verder, anders moet ik dit weer verscheuren. O God, o God, ik *moet* dit schrijven: nog nooit had ik haar zo onuitsprekelijk lief gehad als tijdens die korte tocht langs de barakken, door de modder - ach ze had nog maar een paar lage schoentjes aan en niet eens een mantel en mijn God, mijn God, ze beefde als een vogeltje. Pavane pour une infante défunte, ach laat dat klinken, laat dat spreken. ‘Zullen ze me heus

aant.

wegsturen, meneer?' 'Flink zijn, Ninon, dat is je enige kans.' In dat donkere Inferno: taciti, soli, senza compagnia - ach Dante, wat was dat helemaal voor een hel? Dit alles is zo gebeurd, God helpe mij, ik kan niet anders, dit is de waarheid, die ik de vorige malen niet meer heb kunnen opschrijven. Daar stonden we voor Cohn, twee stappen verder Schaufinger, spelend met het hondje Bubi, dat nooit aan de trein mankeert en om hem heen dartelde met korte blafjes. Ausweise! Helaas, ze dekten alleen de ouders en de kinderen beneden de achttien: geboren 27 januari 1925. Cohn besliste: meteen de wagen in, schnell, schnell! En: 'Kom, Suasso, wees galant kerel, help dat deerntje even!' Was ik al een man? Het kind, want nu was ze dat helemaal weer, het kind wierp zich in de modder en omklemde zijn knieën. 'Komm, Suasso! Ab! Los!' Ik tilde haar met moeite op en droeg haar in mijn armen, tegen mijn bonzend hart aan, naar de enige wagon, die nog open stond. Ce goût de terre et de mort, ce poids sur le coeur, c'est tout ce qui reste pour moi de la grande avonture, et de vous, Yvonne de Galais, jeune femme tant cherchée - tant aimée... Niets is ons bestaan, volkomen, volstrekt niets, niets, niets. Achter ons hoorde ik haar vader schreeuwen, niet tegen Cohn, maar tegen Schaufinger: 'Maar ik laat mijn dochter niet alleen naar de verdommenis gaan, wat denken jullie wel?' En Schaufinger, als altijd voorkomend: 'Aber Sie können ruhig einsteigen, mein Herr. Die gnädige Frau fährt natürlich auch mit. Gute Reise!' En op een wenk stieten een paar O.D.-ers de oude mensen in dezelfde wagen, de deur schoof met een slag dicht, het schrille fluitje van elke

dinsdag en de epiloog van Schaufinger: ‘Na, Herr Cohn, da haben Sie sogar neunhundertzweiundsiebzig! Aber komm' doch, Bubi!’ Dit laatste tot het hondje.

Ik was nog geen man, zei ik. Maar het was ook wel een lange weg: twee avonden ervoor immers had ik dienst gehad bij het leeghalen van de Oppenheimer-Fundatie, het joodse krankzinnigengesticht in Deventer. Er moeten zowel van de verplegers als van de verpleegden een paar ontsnapt zijn en ik hoop dat er iemand eenmaal het verhaal kan doen, al zou het een ongeletterde of een gek zijn, want ik kan het niet. Adelphi uit Amsterdam had zelf de leiding en had Schaufinger om een paar dozijn van ons ter assistentie verzocht. En zo hebben wij door de stikdonkere nacht spiernaakte en gillende krankzinnigen, wier armen ruwweg waren vastgebonden, naar de wagens gedragen; toen ik even inhield om te braken, kreeg ik van Adelphi zelf een trap: ‘Schneller, Jude!’ en wij liepen schneller en slingerden de toch nog hevig spartelende en krijsende naakte vrouw op een aantal op de bodem van de wagon reeds neergesmakte mensenlijven, sommigen met bloed, anderen met uitwerpselen besmeurd. Mijn manschappen, want ik had de leiding, iemand moest natuurlijk weer leider zijn, mijn manschappen dan liepen te zuchten, te huilen en te vloeken, maar stapelden alsof ze postpakketten moesten inladen. Daarbij: er bevonden zich onder deze zieken niet weinig gezonden, gezonden, ja, maar die toch nog gek genoeg waren geweest om argeloos te veronderstellen, dat een volk van dichters en denkers de primitieven kon evenaren, voor wie geesteszieken

aant.

taboe zijn en een voorwerp van genegenheid en verzorging. In Deventer kon je niets gebeuren, hadden ze geloofd en een zo redenerend meisje uit mijn klasse 5b had hier ook toevlucht gevonden en werd dus net als de anderen afschuwelijk schreeuwend de wagon ingeflikkerd. Ja, Mona, ingeflikkerd; op je achternaam kan ik niet meer komen en die is wel voor alle eeuwigheid uitgewist: geen grafteken voor jou, Mona. Je was het moedertje van 5b, je zat in de eerste bank aan de raamkant, je was zo fatsoenlijk en hartelijk; ik praat hier een beetje tegen je, Mona, tussen die naakte krankzinnigen in een verzegelde beestenwagen met afgesloten ventilatie naar de afgrond gereden. Hoe vreemd, Mona, klein joods zusje van me, hoe vreemd, dat ik het van Ninon inderdaad heb kunnen opschrijven, toch nog, achter elkaar, maar dat ik nu hardop zit te grienen, hier aan deze tafel, hardop en dat ik wel ophouden moet, mijn ogen blind van gloeiend hete tranen.

[IV]

Het wordt hier steeds voller, ja, ik moet wel voortmaken. Nogal wat kinderen vandaag, afgestompt en moe, landerig en huilerig, als strafgevallen, zelfs een zuigeling, alles voor de arbeidsinzet in Duitsland; wat ze hebben misdaan, weet ik niet; het doet er ook niets toe. Ik kan niet zeggen dat mijn voormalige corpsgenoten, de aangewezen cipiers van deze unieke gevangenis, aardig met ze omgaan; ik zei al: we waren tuig, uitvaagsel. We, zeg ik, want ik hoorde erbij, al treft me nu, hoe weinig esprit de corps er onder ons bestond. Och ja; we hadden tenslotte maar één band:

aant.

die met Cohn. Niet eens een gezamenlijke barak. Het is Cohn zelf die me dat laatste in een van onze eerste gesprekken heeft uitgelegd.

'Kijk eens, Suasso,' begon hij, 'we tellen de Duitsers hier. Een dozijn, niet meer. En dat moet, samen met dat beetje onbetrouwbare marechaussee een heel joods dorp bewaken. Je voelt dat hier een probleem ligt, niet?'

'Nauwelijks, meneer. Duizend Joden lopen voor één SS-er weg.'

Cohn glimlachte. 'Georg schreef me al over je, laat me maar zeggen: ambivalentie. Maar je vergeet een paar dingen, Suasso. Heus. Je vergeet bijvoorbeeld, dat de eerste amsterdamse knokploegen tegen de NSB vol met Joden zaten. Je vergeet ook dat er zo iets als joods verzet bestaat.'

Nu glimlachte ik.

'Mis, Suasso,' ging hij voort, 'helemaal mis. Merkwaardig, hoe de hollandse antisemieten dat verzet evenzeer onderschatten als de Duitsers het overschatten. Vergis je niet.'

'Ze zijn hier in het kamp anders nogal koest, meneer Cohn.'

'Wat wil je, Suasso? Een openlijke opstand? Nu ja, dan zou dat dozijn Duitsers inderdaad wel over de kling gaan en Cohn, Schwarz en misschien Suasso voor de gezelligheid eveneens. Maar dan? Maar daarna? Nee, Suasso. Er werkt hier nog een heel ander soort verzet. Weet je dat hier geregeld mensen ontvluchten?'

Ik keek ongelovig. 'Hier?'

'Hier. Ondanks schildwachten, machinegeweren, prik-

keldraad, controle, appèls, kaartsystemen, registratie. Ik heb me wel eens afgevraagd of de volmaaktheid zelf van het systeem niet die lekken mogelijk maakt. Maar er zijn lekken en ik kan die niet gebruiken. Schaufinger weet het natuurlijk, anders zou Schwarz of iemand anders het hem wel hebben toegefluisterd, om op mijn plaats te gaan zitten. Maar Schaufinger weet ook, dat Schwarz geen haar beter is. Schwarz is een kleine oplichter, Rosenfeld een intrigant, Goldstein een proleet en Sacher is te fatsoenlijk - die is nog het onbruikbaarst van ons allemaal.'

'Maar waar bent u dan bang voor, meneer?'

'Voor Schaufinger, tòch. Op een goeie dag kan die er tòch genoeg van krijgen. Of Den Haag zegt: stel Cohn op transport en zoek net zo lang, tot je de Jood ontdekt, die wèl achter die ontvluchtingen komt. Zolang dat gevaar dreigt, moet ik die Jood zijn. De O.D. moet me daarin helpen; iedereen van jullie in een andere barak.'

'Als waarnemer.'

'Als spion, Suasso, als doodgewone spion. Geen mooie woorden hier: als spion. Nooit van gedroomd in de tijd van je leraarschap, niet? Jij gaat volgens rooster in de barakken, zelfs bij de vrouwen en kinderen. Je let op, je rapporteert. Je speelt Indiaantje, maar denk om de inzet van het spel. Succes betekent promotie. Geen succes misschien samen met Cohn naar Auschwitz. Geen retour, enkele reis. Kurort Auschwitz; je kunt toch beter op de drentse hei blijven zitten, neem dat van mij aan.'

En zo begon mijn tocht door de barakken. Zo even zei ik al: Dante, maar de droogstoppel in mij kan het geloof in zijn hel niet opbrengen. In deze wel. En hoe. Dit zijn voor mij feiten en het enige wat ik nu gaandeweg wel besef is, dat ik ze eigenlijk moest kunnen vatten binnen het raam van een satanische mythe, wilde ik anderen, die meelezer of meelezers, van hun actualiteit, van hun werkelijkheid doordringen.

Deze hel is alleen heden. Er is geen verleden en geen toekomst; dat weet iedereen in zijn hart. Het verleden is dood: adjectief. De toekomst is dood: substantief. Tussen die twee ligt hier en nu de smalle waterscheiding: leven. En dat leven bestaat uit de jacht op een schoenveter, uit de ruzie om een plaatsje bij de kachel, uit de vluchtige, naturalwirtschaftliche ontmoeting met een vrouw, uit ondraaglijke eenzaamheid in ondraaglijke volte. Om te stijgen, elke week opnieuw, tot die allerhevigste, die onzegbaar gruwelijke verschrikking van die ene nacht, die nacht vóór het transport: die apocalyptische neerstorting, aldoor weer opnieuw, van honderden mensen in ondergang en dood.

[V]

Hoe vreemd! Ruim veertien dagen geleden, achttien om precies te zijn, begon ik aan mijn eerste verslag, een dag of tien daarna aan mijn tweede, beide mislukten. Nu, na veel horten en stoten in het begin - ik herlees het en kan erom lachen - loopt het, springt elk woord met een klikje op zijn plaats, vergeten dingen duiken omhoog, samenhangen worden zichtbaar. Zo schiet me nu pas de dag te binnen, waarop ik mezelf bewust werd van de bij zovelen hier levende drang tot

schrijven en het zal wel geen toeval zijn, zie ik achteraf in, dat dit ook net de dag was van dat onbenullige gevalletje tussen Cohn en Rooie Hein, de enige onbetrouwbare marechaussee, die Cohn, in jak en laarzen op inspectie, opeens toebrulde: ‘Halt! Kom eens hier! Ja, jij! Kun je me niet groeten?’ Cohn, die hem inderdaad niet had opgemerkt, overzag dadelijk het gevaar, klapte de hakken bijeen en stond kaarsrecht, stram, zijn pet in de hand. ‘Geef antwoord, smous!’ ‘Mijn verontschuldigingen, meneer de wachtmeester, ik liep in gedachten, ik...’ ‘Ik heb jouw verontschuldigingen niet nodig, smous! Als het weer gebeurt, maak ik rapport! En nu, ingerukt mars!’ Ik voelde de ogen van alle kampbewoners op ons gericht, toen Cohn, geheel in stijl rechtsomkeert makend, afmarcheerde; ik proefde hun genot, hun leedvermaak, hun hoon. Daar lag de hele pseudo-hiërarchie op de eerste duw van de kleinste Filistijn! Het was heerlijk voor ze, natuurlijk, maar dat het heerlijk was, dat was nu juist het afschuwelijke (dat voel ik nu beter dan toen).

Eigenaardig: dit als gezegd onbeduidende voorval - het was niet zo onbeduidend, zegt Jacob - leidde tot mijn nadere kennismaking met de rebbe. Zo noemde ik hem, na een in de barak afgeluisterd gesprek (ik luisterde veel en aandachtig), maar wij hadden nog geen woord gewisseld; nu noem ik hem trouwens nog zo, hoewel ik uit zijn eigen mond weet, dat hij helemaal geen rabbijn, zelfs geen moré was; hoe dat laatste in elkaar zat, zette hij me eens uiteen in een van zijn ontelbare verhalen, toen wij al vertrouwelijk waren geworden.

‘Jij hebt nog geen half uur joodse les van je leven ge-

had, Henriques. Nu ja, je weet nu wel, hoe ik daarover denk. In elk geval, godsdienstonderwijs is mijn vak; als je het goed overdenkt zijn we nog een pietsie collega's; je neemt me wel niet kwalijk, dat ik dat zeg, hoop ik. Maar enfin, daar wou ik het niet over hebben. Komt me op een dag de Raaf in de les - je weet toch, wie de Raaf is? Niet? Vooruit maar weer: de Opperrabbijn. En fijne man, Henriques, geen woord kwaad van de Raaf, een fijn mens, maar streng, streng, je hebt er geen idee van. Nu had ik net een juweel van een onderwerp voor de kinderen. Jammer dat je van je leven geen woord in de Bijbel gelezen hebt, want dat verhaal kom je al gauw na het begin tegen. Lees het maar na, als je vrij van dienst bent, in Genesis negentien: Abraham, die tegen de Rechter der ganse aarde aan het afdingen is en vraagt, of Hij de stad Sodom sparen wil, als er vijftig rechtvaardigen in zijn, en als dat goed is, als er vijfenveertig in zijn en zo afdalend tot tien toe. Nou, en ik ben zo in het vuur van mijn les, dat ik afzak tot vijf...'

'Jijzelf vond vijf misschien ook nog genoeg.'

'Gelijk heb je, Henriques, gezegend zul je zijn. Eén lijkt me al voldoende. Je ziet in dit kamp immers elke dag, hoe makkelijk iemand in Sodom en Gomorra onrechtvaardig kan worden, niet? Maar ja, om op mijn verhaal terug te komen, ik schiet om zo te zeggen mijn doel voorbij, of beter: de eindstreep, en ik vertel tot vijf. Nou de Raaf. Die roept me na de les bij zich en pakt even uit: 'Meneer Hirsch! U geeft die kinderen helemaal verkeerd les. Als Abraham bij tien rechtvaardigen ophoudt, hoeft u niet tot vijf door te gaan! Dat is een brutaliteit! Ik had u de moré-titel toege-

aant.

maar die krijgt u voorlopig niet. En ik had u ook tweehonderdvijftig gulden toegedacht, salarisverhoging. Die krijgt u ook niet!'

'Mooie straf!'

'Och ja, zo ging dat in de kille toe; jij hebt daar natuurlijk geen weet van. Alleen wil ik je wel verzekeren dat die moré-titel me niet zoveel kon schelen, maar dat ieder van die sodemieters me vijftig gulden per stuk kostte, dàt vond ik zonde.'

We lachten allebei. Ik heb trouwens heel veel met de rebbe gelachen, in dit kamp eigenlijk alleen met hem ècht gelachen, uit pleizier of gezelligheid. Want waar hij was, daar was het gezellig, in een kamp een zeldzaamheid. En dat nog wel, terwijl hij in 52 zat, de uitgelezenste rotbarak, met een peststemming in de buurt van het absolute nulpunt. Elke barak, propvol met mensen, is al een ellende van hebzucht, zelfzucht, heerszucht, bemoeizucht en zucht betekent nog altijd ziekte. In elke barak kunnen brave, welopgevoede mensen in no time worden tot tirannen, leugenaars, proleten, dieven, maar 52 was wel bar. Wat daar bijvoorbeeld op één zondagmiddag werd weggekletst aan geruchten, onzin, laster en schandalen, dat zou een stevig boulevardblad kunnen vullen. Man sollte mitstenographieren, zegt Tucholsky. Maar ook hier het fantastische verschijnsel: hoe één mens het onmogelijke nochtans klaarspeelt en niet alleen gaaf kan blijven van binnen, maar ook die gaafheid naar buiten laat uitstralen. Ik was in 52 een paar dagen voor zijn eigen komst als spion geposteerd, nadat ik in vorige barakken niets had kunnen vinden. Ook voor 52 gaf Cohn me weinig hoop, want die besefte ook wel dat

daar de voedingsbodem voor gevaarlijke activiteit ontbrak: ‘Hoe meer gekanker, des te minder verzet,’ zei hij en dat ligt ook wel voor de hand. Met de komst van Jeremia Hirsch was de stemming uiteraard niet onmiddellijk veranderd. En toch, op een voor mij onnaspeurlijke en nu nog steeds niet begrijpelijke manier ‘werkte’ zijn aanwezigheid van meet af aan; hij was dan geen rabbijn of moré, iets speelde hierdoorheen, dat zeker niet alleen bij Joden voorkomt: men was in zijn tegenwoordigheid ietwat geremd, gegeneerd, al kon men in zijn afwezigheid nog zo gemeenzaam of hatelijk over zijn ambt en over deze ambtsdragers in het algemeen doorzaniken. En naarmate men meer aan hem wende, geneerde men zich meer. En gedroeg zich beter. Wonderlijk. Voor mij was dit helemaal een zonderlinge ervaring: dit was de eerste joodse geestelijke, die ik ooit had ontmoet; thuis werd daar zelfs nooit over gesproken en Moeders remonstrantse dominé was niet de man ernaar geweest, bij mij veel belangstelling op te wekken voor zijn joodse collega's. Als gezegd: ik had hem ‘rebbe’ horen noemen en dat woord was, met zijn zweempje spot, bij mij blijven hangen; het resoneerde nu eenmaal anders dan rabbijn. Toch moet dat niet zijn enige introductie bij mij zijn geweest. In alles, dat besef ik nu pas goed, was hij de anti-Cohn, heel tenger en fijn, met een hoog voorhoofd en met wat men in de tijd van Bosboom-Toussaint een edel gelaat placht te noemen; hij liep wat mank, rest van een kinderverlamming en ik zou me hem evenmin mèt een uniform hebben kunnen voorstellen als Cohn daarzonder. Vooral zijn ogen, groot en donker, waren prachtig; zijn stem ingehou-

den en melodieus. En natuurlijk droeg hij niet Cohn's lefpet, maar een klein onopvallend ‘keppeltje’.

Ik herhaal: ons eerste gesprek viel onmiddellijk na Cohn's vernedering door Rooie Hein. Hij stond bij de ingang van de barak, tussen een paar lotgenoten, wie het leedvermaak van hun tronies droop, zodat mijn handen jeukten. Het liefst had ik ze de strafbarak ingeschopt, waar ik nu zelf in zit. Hij keek me recht aan en zei, op Cohn wijzend:

‘Arme man! Ik zou niet graag met hem ruilen.’

‘Vooral niet,’ giftte ik. ‘U denkt wel dat ù zo iets niet zou kunnen gebeuren? Alsof u wel iets in de melk hebt te brokken tegen dat stuk smeerlap! Laat mij u maar gerust verzekeren dat meneer Cohn er nog altijd heel wat beter aan toe is dan u.’ Ziezo, die zat.

Hij bleef heel rustig. ‘Dat begrijp ik ook wel, meneer Henriques, zo heet u, niet? Mijn naam is Hirsch. U hoeft mij niet te vertellen, wie en wat meneer Cohn is, althans binnen dit kamp. Ik weet het, ik weet het misschien nog beter dan u. En daarom zeg ik nog eens: ik zou niet met hem willen ruilen. Hij is te beklagen, want hij kan niks terugdoen, helemaal en helemaal niks.’

‘En wat kunt u dan terug doen?’

‘Wilt u dat werkelijk weten?’

‘Graag.’ Ja, Jacob, ik zei graag, want je weet: ik was nu eenmaal een spion, een doodgewone verklikker en moest hier wel op af. Jij zegt me dat het niet helemaal zo was, maar toen al een beetje anders. Het is mogelijk, ik hoop het maar.

‘Goed, meneer Henriques. U kent geen hebreeuws, vermoed ik. Nee? U zegt: geen woord? Jammer, jam-

mer, maar ik dacht het al. Maar we zullen ons wel redden. Gaat u even mee, daar naast de brits, daar hebt u mijn bibliotheek, filiaal Westerbork. Wacht u even.' Hij bladerde en sprak intussen tot een paar nieuwsgierige barakgenoten: 'Kom jullie er maar bijstaan, we hebben geen geheimen voor jullie. Jammer dat jullie niet met zijn tienen zijn. Wacht, hier heb ik het. U wilt het dus beslist weten, meneer Henriques? Ja? Goed, maar dan heb ik één verzoek aan u: leest u dan asjeblieft hardop voor, wat hier staat. Ziet u, dat is uit het boek Jozua. Nooit ingezien, denk ik. Nee. Leest u eens voor, woord voor woord, een beetje langzaam, dan kunnen de anderen het ook horen.'

En ik las: 'De Here God is met u alom, waar gij henen gaat.' Ik zag zijn lippen bewegen, hij prevelde heel zacht iets mee, wat ik niet verstond.

'Dank u, meneer Henriques. Dat is het dan. U vroeg me, wat ik kan terugdoen. Dus helemaal precies heb ik uw vraag niet beantwoord, want dit is natuurlijk wat wìj kunnen terugdoen. U zult er ook wel niet tevreden mee wezen, maar dan komt u er wel nog eens op terug. Als u wilt, natuurlijk. Nu niet, want ik werk in de sorteerderij en het is mijn tijd. Daar zit mijn vrouw ook; die logeert met onze tweeling in 16, nog dichter bij de latrines en met nog meer modern comfort. U excuseert me wel, meneer Henriques. O ja, als u verder wilt lezen: naast de brits! Daar vindt u het altijd, hoor! Dit is immers het enige, wat ze in heel dit kamp nooit zullen gappen.'

[VI]

Hoe vaak hebben wij daarna met elkaar gesproken?

En waarover? Ik mis te enenmale het Eckermann-geheugen: alle gesprekken in dit verslag zijn noodgedwongen reconstructies, waarbij ik dan wel probeer, mijn weergave zuiver te houden, maar toch, al is het maar onwillekeurig, zit te knoeien. Het is jammer dat we er geen gramofoonplaat van hebben laten maken (het idee, hier!), want dan had ik niet alleen het timbre van zijn stem bewaard, maar tevens nu kunnen nagaan, waardoor we tijdens welhaast elk gesprek dezelfde richting uitgingen, zonder dat ik een zweem van bekeringsijver bij hem waarnam en dat bij een man, helemaal gespeend van de sportieve onbevooroordeeldheid van Moeders dominé. Niet zelden was het uitgangspunt een grapje, een uitdagende opmerking van zijn kant, maar dan zaten we vijf minuten later ineens midden in een gesprek, een echt, een 'diep' gesprek. Hoe hij dat klaarspeelde, is en blijft me een raadsel, maar haast altoos kwamen we tot het slot van de eerste keer; het moet voor de anderen wel een zotte vertoning geweest zijn; ik in mijn 'SS'-uniform hardop voorlezend en de rebbe tegenover me, net als toen in zijn onverstaanbaar taaltje met me meebrabbelend; ik veronderstel dat men ons, althans mij, als 'mesjogge' beschouwde, als de 'mesjoggene Portegies', die ik van huis uit was en er was meermalen gefluister en onderdrukt gelach. Maar ik weet ook nog, hoe volstrekt stil het was om ons heen, die ene keer, toen ik op zijn verzoek psalm 23 begon voor te lezen, want bij de woorden: 'Al ging ik ook in een dal der schaduw des doods' kon ik niet verder, zodat hij het boek uit mijn hand nam en met zachte, maar heldere stem, nu in het nederlands, voortging.

Ik zit nog steeds aan deze tafel, maar het wordt hier aldoor onmogelijker, te schrijven. Nee, een heilige ben ik van mijn omgang met de rebbe zeer bepaald niet geworden; het valt me moeilijk, in deze herrie niet uit te varen en mijn barakgenoten toe te schreeuwen: ‘Als jullie over een paar dagen toch naar de verdommenis gaat, kun jullie immers nu al een beetje jullie bek houden!’ Dat geldt vooral voor een paar nieuwe gevallen (we zijn al aardig volgeraakt hier), een leeggehaald rusthuis voor oude dames, die ik weet niet wat op hun kerfstok hebben en in deze barak terechtgekomen zijn; het zijn er een dozijn, maar ze zijn samen wel ongeveer het duizendjarig rijk, minus de stilte dan, die we daar mogen verwachten. Ze plapperen de hele dag over hun tafelzilver-van-vroeger, hun traplopers-van-vroeger, hun dito dienstmeisjes, hun dito vul maar in. Ze hebben eenvoudig geen besef, geen begrip, geen vermoeden. Niet eens filosemiet voel ik me door de rebbe geworden, hoogstens wat minder antisemiet, maar ongetwijfeld wat meer Jood, al weet de droes ook, wat dat betekent. Ook daar hebben we het over gehad, hij en ik; we plompten er zelfs midden in via het gebruikelijke grapje. Het was op een cabaretavond na een afschuwelijk transport, samengesteld uit louter oude mensen en aangevuld met zieken en met een groot aantal blinden, waarvoor het leeggehaalde joodse blindeninstituut in Amsterdam het materiaal had geleverd. Wij als O.D.-ers hadden er de handen vol aan, vooral doordat Cohn, opgejaagd door Schaufinger, ons nog feller dan anders op onze huid zat; hij wou natuurlijk zelf ook zo gauw mogelijk van deze hulpeloze mensen af en snauwde ons gemelijk

bevel op bevel toe. Het was een opluchting, toen ze allemaal goed en wel (goed en wel, fluistert Jacob) in de wagon zaten, door sommigen van ons erin geslagen; ik zie nog de tranen in de dode ogen van een heel oud vrouwtje, toen Cohn haar met zijn karwats een striem over haar handen gaf, waarom, weet ik niet. Ik was zo landerig en ik snakte naar afleiding en begaf me al op weg naar het cabaret, toen ik de rebbe voor de barak tegen het lijf liep en hem ietwat baldadig uitnodigde, mij te vergezellen.

Naar gewoonte antwoordde hij niet rechtstreeks. 'Meegaan? Goed. Maar op één voorwaarde: dat ze een opera geven.'

'Pas op, Hirsch. Ik verzeker je dat Schaufinger daar ook nog eens voor zorgt. Misschien Fidelio, wat dunkt je daarvan? Speelt ook in een gevangenis. En fideel is het hier al, niet?'

'Nou, Henriques, ik weet het nog zo net niet. Ik moet het nog zien. Beethoven was dan geen Jood, maar toch had hij een Jood honoris causa kunnen zijn vanwege dat slotkoor uit de Negende. Alle Menschen werden Brüder. Niks voor Schaufinger. Dan kan hij net zo goed dadelijk beginnen met Offenbach of Meyerbeer.'

'Meyerbeer? Ik zou je danken!'

'Ja, jij praat natuurlijk Richard Wagner na, ook al zo'n Jodenvriend. Nee, jongen, die Meyerbeer was nog niet zo mesjogge. In elk geval, laat hij dan niet de mooiste opera hebben geschreven, dan toch in elk geval de sympathiekste. Voor mij dan. En als je goed nadenkt, ook voor jou.'

'Kom op met je gijn. Welke dan?'

‘De Hugenoten. Dat dacht je niet, hè? Maar weet je waarom? Dat heb ik van mijn vader zaliger geleerd: die zei altijd: geef mij maar de Hugenoten. Een pracht van een opera, een pracht. De Protestanten en de Katholieken slaan elkaar dood en een Jood heeft er de muziek bij geschreven. Wat wil je meer?’

Ik lachte. ‘Heb je zo'n hekel aan de Protestanten en de Katholieken?’ vroeg ik.

‘Ik? Aan de goyiem? Welnee, hoe kom je erbij? Dat was immers maar een gijntje. Een hekel? Zeker minder, misschien heel wat minder dan jij, jongetje.’

‘Wat eigenaardig dat je dat zegt.’

‘Eigenaardig? Heb ik gelijk of heb ik geen gelijk?’

‘Ja, in elk geval tendele. Tendele: ik heb het gevoel, dat ik, de laatste tijd dan, naar dit land, let wel: naar het lànd, ben toegegroeid. Ik hoor hier en nergens anders. Maar het volk? Nee, dat kan ik niet zeggen. Ik geloof zelfs dat ik van het volk aan het vervreemden ben. Het vòlk. Voel jij dat ook?’

‘Ik begrijp precies wat je bedoelt. En ik zeg: nee. Nee en nog eens néé!’

‘Dat is dan helemaal merkwaardig. Jij als Jood, als orthodoxe Jood...’

‘Ben jij dan geen Jood?’

‘Natuurlijk! Draag ik geen ster? Zit ik niet in Westerbork?’ Ik bedoelde het uiteraard ironisch, maar òf dat ontging hem, òf hij deed alsof; in elk geval viel hij haastig in: ‘Precies jongen, precies: dáárom ben jij een Jood. Daarom niet alleen, dat spreekt vanzelf, maar de andere redenen komen wel later, als je een stapje verder bent en van joodse Nederlander promoveert tot nederlandse Jood. Dat is nog een eind, dat

aant.

voel ik wel; laten we ons dus even tot vandaag bepalen. Vandaag zitten jij en ik als Joden, door één lot verbonden, achter het prikkeldraad. Je hebt er geen idee van, hoeveel prikkeldraad in onze joodse historie voorkomt, je reinste prikkelidylle. Maar binden doet het en stevig. Als je er maar aan blijft hangen. En dat doe je, vroeg of laat.'

'Maar je zou me duidelijk maken...'

'O ja, inderdaad; we waren nog niet klaar met je vraag. Nog eens: ik ben niet vervreemd, uiteraard niet, van de Joden, maar evenmin van de anderen. Laat me zeggen: niet van mijn medemensen.'

'Ook niet van de Duitsers?'

Hij boog het hoofd. Ik wachtte in spanning. Even nog aarzelde hij, maar eindelijk zei hij zachtjes, nee, hij fluisterde: 'Zelfs niet van de Duitsers.' En toen, gaandeweg iets luider: 'Ach, Henriques, je hebt er geen idee van, hoe moeilijk het is en ik hoop maar dat ik dàt kan volhouden. Ik ben immers ook maar een mens. Je weet dat mijn Lea met Ben en Judith in 16 zit. Dat is het ergste, wat bestaat. Ik moet het maar proberen. Help me een handje; het hoeft niet voortdurend, maar van tijd tot tijd, al is het eventjes. Blijf vertrouwen op je medemensen. En vooral op de gewone mensen.'

'Mooie bende hier anders, die gewone mensen. Als je om je heen kijkt...'

'Ach ja, ach ja. Denk je dat ik blind en doofstom ben? Ik idealiseer niets en niemand. Ik heb jarenlang onder de allerarmsten gewoond; mon curé chez les pauvres. Maar zelfs hier, wat nòg erger is dan Sodom en Gomorra bijelkaar, zelfs hier vind je nog een paar rechtvaardigen. Niet zo erg veel,

maar in elk geval meer dan jij en jouw soort.....'

'Mijn soort?'

'Ja, Henriques, jij en jouw soort. Kijk maar kwaad; ik weet heus wel wat ik zeg. Onder jouw sóórt (hoor je goed?) kijken ze altijd neer op het volk. Jouw soort immers is het die dat volk laat vóórgaan naar Polen; eerst de mensen met de petten en daarna pas de mensen met de hoeden. Als jijzelf geen halve fascist was, had je dat al uit Marx kunnen beredeneren; ik heb helemaal geen economie gehad en behelp me maar met een ander boek, dat je ook niet kent. Toch staat daar precies in, niet alleen, hoe verleidelijk zo iets kan wezen, maar ook, hoe verschrikkelijk erg het is. Enfin, je weet nu gaandeweg ook wel, waar je het vinden kunt: naast de brits. Dan zul je met eigen ogen kunnen lezen, hoe goed het is, op de gewone mensen te vertrouwen en je zult leren, dat je met het omgekeerde, met jouw hoogmoed, nergens blijft.'

Die avond ging ik niet naar het cabaret, want ik bleef lezen. Toch weet ik dankzij de kampklets wel ongeveer, wat er gebeurd is. De revue, pas ingestudeerd, een nieuwe, peperdure opzet, was het grootste succes van een zeer geslaagd seizoen, dat toch al rijk was geweest aan prima uitvoeringen. Het meest sloeg nog in de door de complete zaal meegezongen nieuwste Schlager 'Der Kurt, der Kurt, der liebt uns ja wie seine Kinder'. Schaufinger, Kurt Schaufinger, natuurlijk, liet zeer gevleid de soubrette Lizzy Heine bij zich komen en complimenteerde haar in de voor hem hoogst bereikbare superlatief: 'Wie schade, Fräulein, daß Sie Jüdin sind!' Allerwegen werd Lizzy benijd. Geen veertien dagen later zat ze in de trein.

De trein. Ik kan het woord niet meer ontlopen; het moest komen en nu is het er en ik voel: het zal blijven tot het eind van dit verhaal.

De trein. Aldous Huxley noemt ergens de mannelijke ziel in zijn periode van onrijpheid *naturaliter ferrovialis* en ik kan met de herinnering aan mijn eigen jeugd zeggen: dat is waar; het kind is van nature treingezind, heeft een voorliefde voor treinen. Sterker nog: jarenlang heb ik me vreemd ontroerd gevoeld, wanneer zo'n machtig gevaarte het station binnenreed; heerlijk vond ik het. Ik zie mezelf nog een vacantie in Zandvoort, waarin ik liever in het station naar de treinen ging kijken dan naar het strand. Dat was de jongen, het onwaarschijnlijke individu'tje, dat ik geweest moet zijn. Maar nu ben ik inderdaad volgens het plan-Cohn gerijpt, want ferrovialis voel ik me niet meer en zal ik me nooit meer kunnen voelen; voor mij immers is de trein in dit kamp geworden tot het symbool van leed en ongeluk, van de dood, neen, van het kwaad zelve. En het kwaad heb ik leren haten. Van de rebbe, fluistert Jacob. Het kan zijn; iets heeft hij er zeker mee te maken gehad.

De trein, de trein. Hij komt en hij gaat, maar nog onduldbaarder dan die aankomst, dan dat vertrek, is de regelmaat, waarmee ze plaatsvinden. Het mag stormen, sneeuwen, ijzelen; de trein rijdt. Geen luchtalarm houdt hem tegen: de trein rijdt. Onze bondgenoten gooien hele spoorwegknooppunten in elkaar, vernielen bruggen en loodsen, reparatie-werkplaatsen en materiaal, maar de trein rijdt. Men heeft in Amsterdam gestaakt om de wegvoering van een paar honderd Joden, maar hier voert hij ononderbroken

duizenden weg en iedereen doet zijn plicht en geen mens weigert; geen dwarsligger gaat van zijn plaats en geen moer zit los.

De trein is de duivel. Zoals hij uit het duister opdoemt met zijn dofglorende koplampen, zoals hij met een schril gefluit zijn triomf over ons uitgilt, zoals hij klotsend-bonkend langzaam langs het perron glijdt en eindelijk stilstaat in heet gesis en trillende nadreun, lijkt hij een voorwereldlijk dier van ontzaglijke kracht, de draak uit een boosaardige mythe. Plotseling staat hij midden in het kamp, als door een toverspreuk uit de hel omhoogbezworen. Georg had in een opzicht zeker gelijk: naast die trein is de guillotine een stuk speelgoed: Louis Seize.

En dan te bedenken, dat hij alleen optreedt in het vierde en vijfde bedrijf. Van het treurspel dat hier elke week eenmaal, een heel enkele keer tweemaal gaat, drama, dat elke keer hetzelfde en steeds weer anders is. Maar zodra die demon komt 'opgedonderd' uit de afgrond, voelt iedereen zijn zwijgende aanwezigheid als even onontkoombaar als de luid schallende bazuinen voor het Laatste Oordeel.

Het begint al op zondagmiddag, het drama. Eerste bedrijf, waarin immers het verschijnsel optreedt, dat Cohn eens raak heeft getypeerd als volgt: de geruchtenprojector maakt een slag van honderdtachtig graden. De hele week staat die immers gericht op de buitenwereld, vooral op de krijgsfeiten. Hij weet, welke steden zijn heroverd, wat de plannen zijn van Churchchill, hoe diep Mussolini in de drek zit. Als ik er nu goed over nadenk, kom ik tot de conclusie, dat hij eigenlijk niet eens liegt; wat hij verkondigt is de

waarheid, alleen de toekomstige; hij stelt vast en moest profeteren. De steden, die hij laat vallen, worden inderdaad heroverd, maar veel later en voor velen, zo niet voor ons allen, te laat. Maar het is hier al net als op school: men wil even geloven, even genieten van de korte dagdroom, zich even wiegen in de illusie. Op zondagmiddag dus richt hij zich om en wel naar binnen, op ons, op de eerstkomende dagen en uren en wordt dan inderdaad hinderlijk onnauwkeurig. De trein komt nooit: hij komt altijd. Schaufinger is er niet; Schaufinger is er ook altijd - en de ene maal dat hij met verlof was deed Frau Wirth (ook met Bubi) het nog beter en in elk geval hardvochtiger dan hij. Men zal ons uitwisselen: Joden zijn blijkbaar te kostbaar of te waardeloos om tegen iets, tegen wat ook ter wereld, te worden uitgewisseld. De regering in Londen moet..., Zweden mag..., Stalin wil..., Roosevelt kan..., Churchill zal... Van al die zekerheden leidt minstens één causale lijn naar de volgende: er komt déze week geen transport. Het transport komt toch, natuurlijk, altijd. Een klok kan nog stilstaan, maar de trein komt.

Maandagmiddag, elke week, vergadering bij Schaufinger. Parool: keurig geschoren, laarzen gepoetst, elke knoop op zijn plaats, als voor een plechtigheid. Dat is het ook eigenlijk; ik heb wel eens gespeeld met de godslasterlijke gedachte: men moest dit met gebed openen. De ronde tafel staat klaar voor de zitting - van de bloedraad, zegt Jacob. De kampcommandant als enige zonder ster; precies Napoleon zonder enige decoratie tussen zijn goudbetreste maarschalken als de ene man, die het voor het zeggen had. Hier zijn de

maarschalken de zes, zeven Dienstleiters, met Cohn als chef van de staf en ik als zijn adjudant achter hem. Alles strikt geheim; op uitpraten staat de volgende trein. Maar het kamp heeft er een onberekenbaar groot belang bij, te weten wat er dreigt, dus hoeveel er voor de bijl moeten en wie. Hoeveel, dat is het getal. Het getal is als 666 in de Openbaring van Johannes; het getal verschijnt, het getal heerst, het getal *is*. Het getal van het beest staat in de Openbaring (drie maanden geleden zou ik daar nog niets van hebben geweten!); inderdaad: het getal van het beest; wij weten maar al te goed, waar het vandaan komt en beseffen dat er evenmin iets aan te doen is als aan de barometerstand. Een wiskundig getal kan samengesteld zijn uit factoren, maar dit, dit kampgetal, bestaat uit mensen, een voor een, bijelkaar opgeteld. Allerlei mensen, heel verschillend, mannen en vrouwen, ouden en jongen, maar allen nu verenigd en gescheiden in de ene siddering. Elk apart nummer, ik kan het niet genoeg herhalen, is een mens, een menselijk wezen. In angst, in doodsangst - en terecht.

Want wij gaan tellen. Cohn heeft zijn blocnote al klaar en schroeft zijn vulpen los. In de eerste plaats komen de ongesperden. Er zijn dezulken, de paria's in deze zo kastenrijke gemeenschap. Ongesperd; men kan nog beter melaats zijn. De strafbarak, ons leprozenhuis, valt daar vrijwel geheel onder; dat zijn dan niet alleen ongesperden, maar ontsperden, zoals ikzelf nu. Als we geluk hebben, halen we alleen daarmee ons getal voor de week. Als... Het lukt immers niet altijd. En de arbeidsinzet kan niet wachten, zodat we het getal uit alle hoeken en gaten van het kamp moeten

aant.

volkrabbelen. Vooral de zieken maken dan kans. Hoe meer in de strafbarak, des te minder zieken, dat is duidelijk; zijn er bijvoorbeeld in een week een aantal grote gezinnen gepakt, dan kijken ze opgewekt in het hospitaal; zo niet, dan weer sip. Die zieken moeten wel bijzonder geschikt voor de arbeidsinzet zijn, want hoe zieker, des te weerlozer en des te eerder komt men ervoor in aanmerking. O wee echter, wanneer we het dan nog niet halen, dan is inderdaad de boot aan. Want dan platzen lijsten, dan blijken stempels ongeldig, dan worden Ausweise tot scheurpapier, dan breken plotseling al die duizenden dammetjes door, waarmee men, soms tegen duizenden guldens, wat veiligheid om zich heen had gebouwd, had gefantaseerd.

Ja, dat getal bezorgt de vergadering soms heel wat hoofdbrekens. Maar komen doen we er altijd en het valt tenslotte wel weer mee ook, omdat we natuurlijk zelf hierblijven; wij staan om zo te zeggen op de lijst-van-ons. Na die arbeid moeten we een inladingsschema opstellen, zoveel wagons, zoveel mensen; elke wagon een leider en die leiders samen weer een leider; volgens de Duitsers kan niets gebeuren daarzonder en de Joden vinden dat gaandeweg de natuurlijkste zaak van de wereld. Ook een transportarts gaat mee, omdat de reis van een paar etmalen in een slecht geluchte beestenwagen deze of gene zou kunnen opbreken: ‘Und wir sind keine Unmenschen.’ Gelukkig dat de Joden sinds overoude tijden de geneeskunde hebben beoefend: artsen genoeg; ik heb hiervóór al verteld, hoe onze huisdokter meeging; ook die was transportarts. Dan is de vergadering klaar en gaan we, tegen alle Aristoteles in, naar de registratiebarak. Daar

aant.

werkt men de grote lijst, die van het getal, uit tot in eenheden precies: het fijne werk dus. Men licht alle transportvrijen uit de kartotheek; transportvrij betekent vrij voor, niet van transport: vive la petite différence! Of, als ik toch een frans citaat van node heb: à nous la liberté! Want al weten we haast niets van Auschwitz, in elk geval is tot hier doorgedrongen, dat er boven de poort staat ARBEIT MACHT FREI en sommigen onzer vinden dat een goed voorteken.

Het kamp wacht. Weten doet men niets, maar het getal sijpelt toch door, de hemel weet, hoe. Nog eens: men wéét niets, maar men vermoedt. Zelfs de allerveiligste heeft ogenblikken, waarop hij verbleekt, waarop hij de grond even voelt trillen onder zich, waarop hij zich bedreigd waant en behoefte voelt aan 'vitamine R' (van Relaties). Want van relaties moet veelal de redding komen, zeker, wanneer een stempel het niet doet of een lijst platzt. Vooral Cohn is dan heel gezocht, maar ook zijn nederige adjudant heeft meermalen aanbiedingen gekregen, in geld of in natura, waar zijn oren van tuitten, tot een record, in geld dan, van veertigduizend gulden: alleen maar om een voorspraak bij de machtige. Er zijn wel een paar dames, die hun hoofd zullen afwenden, wanneer ze me ooit nog eens tegenkomen in Amsterdam-Zuid - de kans is maar klein. Natuurlijk zijn er honderden gevallen op leven en dood aan de gang en vooral de grensgevallen weren zich. Die schrapt men van de transportlijst en dan staan ze er eensklaps toch weer op en dat wel eens twee, drie, tot vier keer op één maandag en dezelfde persoon soms weken achtereen, totdat hij tenslotte toch op een lijst blijft kleven en

wegmoet, niet zelden opgelucht, niet zelden helemaal murw. De kat krijgt eenmaal de muis; dat is kamp-wet nummer zoveel - ik ben de tel kwijtgeraakt. In diezelfde registratiebarak moet men dan de grote lijst weer onderverdelen in aparte verzamellijsten voor de enkele barakken, temidden van een heksenketel, waarin steeds erger gekrijst, gesjaggerd en gebeden wordt: een beurs in mensenlevens. Dat gaat zo door tot laat in de avond; gewoonlijk zijn wij pas klaar tegen twaalven en dan kan de eigenlijke transport-nacht beginnen.

O nacht der nachten! Tevergeefs poog ik me voor te stellen, hoe ik die aldoor weer heb doorleefd, maar het lukt me niet; kon ik het, ik zou misschien neervallen als een dode. Ik kan alleen maar zeggen, dat er sindsdien niets meer van me over is; als ik nu nog leef, dan is het door iets dat ik niet ken, dat ik niet noemen kan. De nacht der wrake, de nacht des oordeels. Ikzelf heb menigmaal in mijn barak de lijst moeten voorlezen en weet nog: mijn eerste namen weerklonken in een stilte - de Ondenkbaarheid vóór de Schepping kan niet stiller geweest zijn. Het was alsof de doven naar me luisterden, de blinden naar me keken, allen verstijfd in opperste roerloosheid. Alfabetisch was de lijst, maar niemand vertrouwde helemaal daarop; pas als ik klaar was, brak het los. Ik heb mensen wild van vreugde zien dansen, als door een elementaire kracht rondgewerveld, elkaar zoenend en op de obsceenste wijze aantastend; anderen heb ik als ontzinden zien hollen, om neer te vallen en weer op te staan en dat steeds weer, zich stotend tegen de banken, tegen de tafels, de muren, om eindelijk te blijven liggen, schop-

aant.

pend en slaand; ik heb een vrouw gezien, die haar niet opgeroepen, dus gespaarde, zuster in de halsslagader beet en een man, die zich de ogen uitstak, vlak voor me, terwijl drie passen van mij vandaan een ander van vreugde zat te snikken. Ik heb dat gezien, zelf gezien, vele nachten van verdoemenis, IK HEB DAT GEZIEN.

Het vijfde bedrijf speelt tegen de ochtend. De veroordeelden hebben gepakt, geholpen en van alles gul voorzien door hun gelukkiger barakgenoten. Men zal elkaar schrijven, aan elkaar denken, men zal reeds vertrokkenen groeten: 'Als je Rika daarginder tegenkomt'...; het is altijd daarginder, nooit Auschwitz, nimmer wordt dat woord uitgesproken: daarginder. Afschuwelijke humeuren, krasse egoïsten worden barmhartige Samaritanen, voor een paar uur. Dan stelt de stoet zich op voor de trein; met al die rugzakken de lugubere uittocht van een cour de miracles: onze bedelaarsopera. Op het perron Schaufinger, met Bubi. Tot het laatste ogenblik toe blijft hij toegankelijk: koeriers komen op het nippertje uit Amsterdam; hij leest de verzoekschriften, zéér aandachtig, want hij kent zijn plicht; alleen leidt Bubi hem soms af en dan kan er wel eens een wegwaaien, zoals laatst; toen ik er achteraan wilde, wenkte hij af, de rust zelve. Stram staat hij als de stoet langs hem trekt: morituri eum salutant. Laat het me maar opbiechten: hij is beter dan wij, wij joodse MSW-ers. Wij immers koesteren slechts de éne wens, dat die trein nu maar gaat. Dat het uit is, dat we op onze verwarmde kantoren weer de sigaret kunnen opsteken, die we hier niet mogen roken; we voelen zelfs een beetje wrevel tegen

de pechvogels, die zich in hun beestenwagens vastklemmen aan elke minuut die ze nog hier blijven en die hopen op het wonder, dat niet komt. En als de trein dan eindelijk wegrolt, dan gaan we, als na een begrafenis, verkleumd maar opgelucht naar binnen, met de onbedwingbare behoefte aan een kop koffie, waar we al drinkend weer op zitten af te geven. En in de barakken weer dezelfde ruzies, nu meestal over de verdeling van het beetje schamele have, door de vertrokkenen achtergelaten.

[VII]

Slechts weinig tijd rest me nog. Weer is iemand de barak binnengekomen die ik nog van vroeger ken, zij 't ook oppervlakkig: de nog jonge vrouw van een collega uit de voorwereld van het gymnasium. Hoge druk maakt snel gaar, in de natuurkunde zowel als in de menselijke verhoudingen: we zijn dus dadelijk jij en jou, Dé en Jacques, alsof het vanzelf spreekt. Dé is gepakt in de trein tussen Amersfoort en Lunteren, bij een persoonsbewijscontrole. Ze berust, ze is heel dapper, maar tevens erg bezorgd om haar man: als die er ook maar niet invliegt door haar schuld. Terwijl ze een knoop aan mijn jas naait, spreek ik haar moed in. Ze heeft het wel nodig, bij al haar flinkheid; ik voel het: ‘Burger Evrémonde, mag ik uw hand vasthouden, straks, wanneer wij naar de guillotine rijden?’ Rare omweg: van Lamartine en Carlyle naar Dickens - ben ik dan toch niet verder gekomen?

Het is bijna drie weken nu, dat ik mijn eerste poging deed tot schrijven. Dat was na wat Jacob sindsdien de nacht van Herodes noemt, de nacht van de weeskin-

deren. Een Flaubert van onze tijd hoeft tenminste niet meer naar Carthago terug, om een kinderoffer te beschrijven, alleen lijkt Frau Wirth niet erg op Salammbô. Misschien was nog het griezeligste van alles de tegenstelling tussen de kinderen, die die nacht rustig lagen te slapen en hun verzorgers, die als krankzinnigen heen en weer holden, om hier en daar nog een van de honderden te ‘sperren’. Om vijf uur maakte men ze wakker voor de tocht naar de slachtbank. Het waren als gezegd weeskinderen, in één landelijke actie ‘schlagartig gefaßt’, weeskinderen; ja, Jacob, ik zet dit woord hier nog eenmaal, zonder adjectief, zomaar. Enkelen poogden zich te verbergen, maar op Cohns bevel spoorde de O.D. ze wel op. Niet allemaal. Jacob, Jacob, heb ik dat kleine meisje inderdaad onder die brits zien liggen, of was het verbeelding? In elk geval ontbrak de kleine Esther de Rosa aan de trein en Schaufinger liet haar door een ander, een gesperd kind vervangen; hij was gelukkig in hetzelfde gelijkmatige humeur van altijd, want de vrouw van een onzer marechaussees veroorloofde zich de fantastische en levensgevaarlijke brutaliteit, bij hem voor ‘die arme weesjes’ te pleiten; het was een nogal ruig en potig type, dat elk ogenblik een stommiteit kon zeggen en ik hield mijn hart vast. ‘Aber der Führer hat doch in Auschwitz seine Waisenhäuser bauen lassen,’ stelde hij haar zacht verwijtend gerust. ‘Ich werde Ihnen das letzte Foto des Führers zeigen, wie lieb er sich mit so'n Paar kleinen Mädchen unterhält. Er ist ein großer Kinderfreund, das sollten Sie doch wissen.’ We herademden allen bij deze lange klaus, want een vorige maal, toen een mij onbekende niet-joodse vrouw voor

een zending kinderen had durven pleiten, had hij haar, van een ster voorzien, meegestuurd: ‘Diese Kinder können niemals zuviel Begleitung haben.’

Deze maal was het met dat geleide maar dunnetjes gesteld, een aantal strafgevallen en een groep lijders aan vallende ziekte; de kinderen hadden wèl pech. Toen kwam tot ieders verwondering Sonja Ptaznik opeens uit de hoek, de op de verkeerde weg geraakte dochter van een specialist, ik meen uit Gelderland ergens. Zo diep gezonken was ze (dat heet immers zo), zo cynisch tevens, dat ze boven haar brits maar het bordje uit haar vaders practijk had bevestigd: ‘Alleen Na Afspraak’. Cohn had haar in zijn jargon ‘das Hormonium’ gedoopt en haar al eerder voor transport aangewezen; in die nacht had ze rustig de ladders van haar kousen zitten ophalen en, nadat ze, de hemel weet op wiens voorspraak, toch nog op het nippertje de trein uit was getoverd, haar levenswandel hervat. Sonja was voor iedereen, die betaalde, veel of weinig. Sonja was de jammerlijkste slet van het kamp, dat ook in deze dingen meer van Gomorra weg had dan ik had durven dromen in de tijd dat vrouwen voor mij dan wel niet meer Beatrice, maar in elk geval Ninon heetten. Sonja Ptaznik, kampslet, ook jij een kleine joodse zuster van mij, Sonja, jij deed, wat niemand die nacht kon opbrengen, jij gaf je volkomen vrijwillig op, om met die van ieder verlaten wezen mee te gaan. En jij alleen weet, Jacob, hoe diep ik me geschaamd heb, ik, die niets méér gedaan heb dan een bundeltje kleren onder een brits inderdaad voor een bundeltje kleren te houden, zelfs toen het even scheen te bewegen in het halfduister.

De eerste maal ben ik lang niet tot dit alles gekomen en de tweede maal mislukte het al evenzeer, overigens na een heel gewone, betrekkelijk rustige transport-nacht. Het was nauwelijks iets bijzonders immers, dat iemand, een vrouw, zich het leven benam; het was zowaar een oude kennis van me, juffrouw Wolfson van het gym, die daar, op school dus, in de leraarskamer al eens met de ernst van een eed verklaard had, dat ze Nederland nooit zou verlaten en woord had gehouden. Dat laatste nu was niet zo moeilijk, want aan cyaankali kan men in de stad somtijds gemakkelijker komen dan aan groente, die alleen van drie tot vijf te koop voor ons is. Ik weet tenminste nog heel goed, hoe ik, vlak voor mijn verhuizing hierheen, Sam Wolfson tegen het lijf was gelopen, de enige andere Jood uit mijn dispuut en, omdat ik toch de tijd had, met hem mee was gegaan, want hij moest me iets aardigs laten zien. Dat was het ook wel geweest, in zekere zin dan, want in zijn geïmproviseerd huis-lab van onafgestudeerd semi-arts had hij een kilo van dat vergif (‘van een jofele apotheker geléénd’) in vijfhonderd doses van twee gram in kleine, luchtdicht afgesloten buisjes gestopt, waarvan hij me meteen een half dozijn aanbood, voor eigen gebruik en voor eventuele reflectanten. Hij voegde daar nog een miniatuur-college aan toe: ‘Let op, Jacques, want je bent maar een stomme alpha - excuseer het pleonasme. Dit spul heet KGN. Knik niet, weet je veel bij je gezond. Dat is een zenuwengoedje, waarvan elk handboek je vertellen kan, dat het zich hecht aan het haemoglobine van de rooie bloedlichaampjes; dan nemen die geen zuurstof meer op. Snap je?’

‘Zeker,’ antwoordde ik.

‘Zeker,’ hoonde hij. ‘Nou, jij bent ook niet in je eerste leugen gestikt. Hou je in elk geval voor gewaarschuwd; als je dit lekkers inneemt, gà je. Twee gram lijkt me rijkelijk veel, maar allà. En hier heb je nog een paar. Alle goyiem na de oorlog op hun verse kadetje. Allemáál! Omijn!’ Want Sam was nogal fel en haatte gelijkelijk Protestanten en Katholieken.

Juffrouw Wolfson, nog een tante van hem, had ook zo'n capsule bij zich; die had ze ‘voor alle zekerheid’ altijd bij zich gedragen, al op school trouwens, onder de algebra-les; ze hoefde dan maar even haar tasje open te maken en erin te gluren en dan was ze weer rustig geworden, zei ze; het had haar het heerlijke gevoel gegeven van: mij maken ze niks. Ze sprak er die nacht heel bedaard over; het intrigeerde haar vooral dat ze het zo droog had moeten bewaren en nu juist weer met water moest innemen. Tegen de ochtend ging ze, waar ik, op haar verzoek, bij stond, onbewogen op haar brits zitten en wenkte me met een strak, neen, haast uitgestreken gezicht dicht naar zich toe: ‘Meneer Henriques, wilt u me één ding beloven?’ Ik knikte. ‘Absoluut?’ ‘Absoluut.’ ‘Goed’ (nog steeds effen, vrijwel toonloos): ‘Als hier ooit iemand komt, die Karli Frenkel heet, Frenkel met een e, doctor Karli Frenkel, hij is in de vijftig en ondergedoken, maar als hij hier ooit komt, let u dan een beetje op hem.’ Ik gaf haar zwijgend de hand; ach, zij noch ik kunnen er iets aan doen, dat dit naar Courths-Mahler riekt: van juffrouw Wolfson, lerares in de algebra, kon ik moeilijk verwachten, dat ze me een haan aan Aesculapius zou laten offeren. Ze sprak geen woord meer,

beet resoluut het buisje door en slikte met een stevige teug uit de kroes. Terstond greep ze naar haar keel (ze had wel erge pijn, leek het), werd hevig benauwd, hapte naar adem en werd griezelig bleek; spoedig raakte ze bewusteloos. Nog wat krampen, wat schokken en trekkingen en ze lag stil. Georg had het weer goed voorspeld: geen bijlessen voor juffrouw Wolfson, die een paar broodbonnen clandestien had gekocht. Maar Nederland had ze niet verlaten, daar had zij weer gelijk in gekregen. En geen van beiden had voorzien, dat ik haar nog eens de ogen zou toedrukken. Voor haar ging overigens, zoals vanzelf spreekt, een ander de trein in. Vanwege het getal.

Ik bood Dé een mijner capsules aan, maar ze weigerde en zei iets, dat me in zijn banaliteit toch wel trof: 'Het is altijd vijf minuten te vroeg.' Trof, omdat zij, evenals haar man, nog altoos de littekens op de polsen draagt van een mislukte poging anno 1940. Ik bewaar mijn voorraadje toch maar.

De nacht was tot zo ver nogal normaal, maar aan de trein beleefden we nog een kleine sensatie. Immers, daar bevond zich in het kader van de staf die ochtend niet alleen Schwarz, de tweede Dienstleiter, maar daar kwam zowaar Lizzy Heine aangestapt. Ik had die twee al vaak samen zien flaneren, hij, echte dandy met zijn lichtgrijze pantalon, geruit jasje en vlinderdas, zij met haar bontcape nonchalant om de schouders geslagen, stijl Deauville. Ook nu verscheen ze onberispelijk opgemaakt als voor een feestelijke gelegenheid. Achteraf heb ik vernomen dat ze, tegen de smeekbeden van Schwarz in en vertrouwend op haar crediet bij Schaufinger, zich deze overtreding veroor-

loofd had van een van de meest elementaire kampvoorschriften: geen onbevoegden bij de trein. Maar ze had deze sensatie eens willen ondergaan: Westerbork verveelde haar. Ik wist eenvoudig niet wat ik zag en zelfs Cohn, geen vriend van Schwarz of van haar, leek te verstenen. Het drama voltrok zich in een paar minuten en ik zal trachten het weer te geven als in een monoloog van Schaufinger; zo zit het tenminste in mijn geheugen: 'Ach, Sie hier, Fräulein Heine! Sie haben keine Ahnung, wìe willkommen Sie sind! Von Herzen, von Herzen!' Ze glimlachte gevleid, maar Schwarz, snuggerder dan zij, werd al spierwit. 'Und wie kamen Sie hierher? Wer hat Sie eingeladen? Sie wissen doch... Ach, Herr Schwarz? So, so. Herr Schwarz verneint das? Na, das nenne ich sonderbar. Na, machen Sie keinen Zwist hier. Bitte, bitte, Ruhe! Nochmals, Sie hören doch: RUHE! Und sagen Sie mir doch: warum wollten Sie ausgerechnet in aller Frühe schon hierher kommen? Sie hätten sich doch schonen sollen für unser Kabarett! Ach so, Sie wollten sich die Sache hier mal ansehen? Ja, das verstehe ich; greif' nur hinein ins volle Menschenleben, nicht? Sie brauchen sich nicht zu entschuldigen, bitte, bitte.' Hij glimlachte vertederd. 'Aber Sie sehen hier nur die Hälfte, Sie sollten sich das Ganze anschauen, das Ganze. Bitte, bitte.' Nog weet ik niet hoe hij het deed, maar hij pakte haar bij de pols en terwijl ze, volkomen van de kook, geen enkele weerstand bood, schoof hij haar een wagon in. 'Und Herr Schwarz, ich darf Sie auch wohl bitten?' Die hoefde hij niet eens aan te raken, want hij ging met gebogen hoofd achter haar aan; ik zag nog zijn vlinderdasje onder zijn open

kraag. ‘Das Fräulein wird zweifellos in Auschwitz auch wohl singen können,’ meende Schaufinger, tot ons gewend, terwijl de trein zich in beweging zette. ‘Eine Stimme wie eine Nachtigall, wie eine Nachtigall, sage ich Ihnen.’ Cohn knikte zwijgend, want hij was diep geschokt; niet vanwege Schwarz natuurlijk, maar vanwege Cohn. Nummer twee in de hiërarchie, de kroonprins van Westerbork, als Icarus naar beneden gestort: een teken aan de wand. ‘Ach, Suasso,’ zuchtte hij op weg naar ons kantoor, ‘is die vervloekte oorlog dan nooit afgelopen?’ De hele dag was hij ongenietbaar.

[VIII]

En de derde nacht, de nacht van mijn eigen val? (vàl, beklemtoont Jacob). Hij was nog minder sensationeel dan de voorgaande, al was ik er persoonlijk meer bij betrokken. Zonder Hirsch was het nooit gebeurd, dat is zeker. Ik wist de hele week al, dat de rebbe met zijn gezin erbij zou zijn, omdat zijn lijst - och arme, zelfs hij stond op een lijst - in Den Haag was geplatzt. Ik wist het en hij wist het ook. Natuurlijk deed ik een poging voor hem bij Cohn, maar die bleek volmaakt onvermurwbaar. Hij begon met mij een beetje in het ootje te nemen en vroeg me, hoe ik Lea had gevonden, het brave joodse huismoedertje, dat met de tweeling in 16 zat. En toen ik dat verontwaardigd van me wierp, informeerde hij ernaar, of ‘die meneer Hirsch’ al met mij over de Farizeeërs had gesproken bij zijn ‘catechisatie’ (iemand had natuurlijk bij hem over ons geklikt) en stak vervolgens een preekje tegen me af, niet ongelijk aan dat van de eerste ontmoeting, met

de bekende thema's van hardheid, blinde gehoorzaamheid en alleen nog een iets zwaarder accent op het gevaar dat me dreigde, indien ik niet luisterde naar zijn bevelen. Vervolgens deelde hij me mede, dat naar geruchten de rebbe en de Joden van de eerstvolgende transporten niet naar Auschwitz zouden gaan, maar naar een kamp, zo iets geheten als Sobibor, waar niemand het ware van weet, maar dat een soort 'Vernichtungslager' moet wezen, al kent geen mens de aard of de methode van deze vernietiging. Meer kon hij me ook al niet vertellen en ik helde ertoe over - ik doe het nog - de hele zaak als leuterpraat en angstaanjagerij te beschouwen: als de Duitsers ons willen vernietigen, waarom dan niet hier? Waarom gebruiken ze een enorme hoop mensen en materiaal voor deze transporten, terwijl ze iedere soldaat, elke wagon zo hard nodig hebben? Denk hier eens goed over na, zegt Jacob.

In elk geval: Cohn deed niets. Die nacht, vandaag voor een week, moest ik in 57 de lijst oplezen en hij stond erop: Jeremia Hirsch, geboren 16 maart 1910 - hij was dus net 33 jaar geworden. Ik noemde zijn naam en uit de afgrond der stilte kwam één woord terug: 'Hinneni' - hier ben ik, zoals ik nu weet. Dat was zijn antwoord, uit Genesis, uit de diepten. Ik hielp hem zijn rugzak pakken; hij troostte mij. Jeremia, mijn vriend, mijn broer. In de vroege ochtend het routinewerk: de stoet naar de trein. En hij daartussen, met zijn Lea en zijn kinderen, een jongen en een meisje van een jaar of zeven, tussen vele ouders en vele kinderen. Hij liep moeilijk; hij hinkte en de rugzak was zwaar; misschien zaten er meer boeken in dan

normaal, hoewel hij het kleine zwarte boekje, dat ik zo vaak bij hem had gezien in zijn hand hield: een rugzak kon immers verloren gaan. Op het perron struikelde hij en liet daardoor het boekje vallen; hij bukte zich met de grootste moeite (ach, die rugzak!) om het op te rapen, maar Cohn was hem voor, schopte het een eind opzij en sleurde hem hardhandig naar de wagon; bij een korte, voor mij onverstaanbare woordenwisseling sloeg hij hem op het laatst nog een bloedneus, terwijl Schaufinger lachend toekeek. En toen gebeurde het, gauwer dan ik het vertellen kan: ik vloog op Cohn aan, sloeg hem met volle kracht in zijn gezicht, raapte het boekje op en gaf het de rebbe terug. Nog voel ik, hoe hij, in de opening van de wagon staand, zijn handen even op mijn hoofd legde en daarbij prevelde hij een paar woorden, die ik niet verstond, maar wel begrijp, nù. En pas toen drong het harde gelach van Schaufinger tot me door, die zich op zijn dijen sloeg: ‘Na Cohn, sind Sie also auch nichts mehr als ein kleiner Yid!’ Cohn, lijkbleek, razend van drift, brulde iets naar een paar O.D.-ers, die me een ogenblik later met schoppen en slagen naar deze barak joegen. Misschien is het mijn bloed, dat op mijn jas zit, maar ik denk van niet. Dat is alles, alles, ik heb niets weggelaten, ik heb er niets aan toegevoegd; het is alles; dit is, wat ik heb gedaan, of wat door mij, mèt mij gedaan is: alles.

[IX]

En zo ben ik er nu toch. Zelfs heeft Dé het nog kunnen lezen, voordat het straks de barak uitgaat. De som is gemaakt en er staat een uitkomst, goed of verkeerd.

Ze zat lang voor zich uit te staren. Eindelijk kwam ze naar me toe en streek me over mijn haar.

‘En, Dé? Toe, zeg iets; toè!’

Ze glimlachte. ‘Morgen, als we in de trein zitten. Ik moet het nog allemaal verwerken en er zijn zo verschrikkelijk veel vragen. Bijvoorbeeld: waarom sloeg je Cohn en niet Schaufinger? Nee, probeer het maar niet; morgen in de trein. In de trein naar Sobibor. In elk geval: van nu af aan krijg je van mij je eigen voornaam terug, Jacob.’

Februari 1956

Vertalingen en toelichtingen

p. 8	Homo homini homo: de mens is de mens een mens (in afwijking van het gezegde ‘homo homini lupus’, de mens is de mens een wolf).
p. 10	Der Mensch in seinem dunklen Drange enz., volledig: de mens is zich in zijn donkere drang toch van de rechte weg bewust. (Goethe: Faust).
p. 12	Grand Guignol: naam van een schouwburgje in Parijs, waar men griezelstukken opvoerde.
p. 15	Dreamt of in my philosophy: van gedroomd in mijn philosophie. (Shakespeare: Hamlet).
p. 22	What next?: En toen?
p. 27	Roi fainéant: nietsdoende (Merovingische) koning die het regeren aan zijn hofmeier overliet.
p. 27	Jud Süsz: Joodse minister van een achttiende-eeuwse Duitse vorst, die diens impopulaire maatregelen uitvoerde.
p. 28	Homo sum: ik ben een mens (volledig: en niets menselijks is mij vreemd).
p. 31	Morne plaine: sombere vlakte (door een Franse dichter gezegd van Waterloo).
p. 33	Le roi qui s'amuse: de koning die zich amuseert.

p. 33 Acheron: rivier der onderwereld.

p. 38 Pavane enz.: Dans voor een gestorven prinses, muziekwerk van Ravel.

p. 39 Taciti enz.: zwijgend, eenzaam, zonder geleide (uit de 23ste zang van Dante's ‘Hel’).

p. 39 Ce goût enz.: die lucht van aarde en dood, die last op het hart, dat is alles wat mij rest van het grote avontuur en van U, Yvonne de Galais, jonge vrouw, zozeer gezocht, zozeer bemind (uit Le Grand Meaulnes, van Alain-Fournier).

p. 41 Esprit de corps: korpsgeest.

p. 42 Ambivalentie: meerzijdige gerichtheid.

p. 47 In no time: in minder dan geen tijd.

p. 55 Mon curé enz.: mijnheer pastoor bij de armen (titel van een destijds veelgelezen Frans boek).

p. 61 Aristoteles gaf voor het treurspel o.a. het voorschrift van de eenheid van plaats: een treurspel mag zich slechts op één plek afspelen.

p. 62 Vive enz.: Leve het kleine verschil!

p. 62 A nous enz.: Leve de vrijheid!

p. 64	Cour des miracles: plaats van samenkomst van middeleeuwse bedelaars en vagebonden.
p. 64	Morituri eum salutant: zij die gaan sterven, groeten hem.

Prijsvraag Geschenk 1957

Hieronder volgen in alfabetische volgorde de namen der auteurs die manuscripten hebben ingezonden voor de door de Commissie C.P.N.B. uitgeschreven novelle-prijsvraag. Achter hun namen zijn de titels van een aantal door hen gepubliceerde werken vermeld.

1. AMSTEL, MAX VAN (ps. van Johan Blinxma), 1912. Ergens op de wijde wereld, 1954 - Het slot Oedenrode, 1954 - De horizon sluit zich, 1956.
2. BINK, RENÉ, 1911. Het groene havenlicht, 1948 - Men kiest niet zelf, 1951.
3. BOER-VAN STRIEN, JET. O, die tweeling, 1939 - Graan te velde, 1940.
4. BOOVEN, HENRI VAN, 1877. Witte nachten, 1901 - Tropenwee, 1904 - Van de vereering des levens, 1906 - Sproken, 1907 - De bruidegom, 1912 - De fraaie komedie, 1912 - Kinderleven, 1919 - De scheiding, 1919 - Bij vreemde menschen, 1922 - Toen de koning stierf, 1923 - Naar de diepte, 1924 - Een liefde in Spanje, 1928 - Leven en werken van Louis Couperus, 1933 - De Porocha, 1934.
5. BRUGMAN, TIL, 1888. Gods knaap, 1947 - Tijl Nix, de tranendroger, 1948 - De houten Christus, 1949 - Wiben en de katten, 1951 - Spanningen, 1953 - De vlerken, 1953 - Kinderhand, 1954 - De zeebruid, 1956.
6. CANNEGIETER, HENDRIK GERRIT (ps. Joris Groene-woud), 1880. De ring van den Hertog, 1925 - De nachtegaal van Bergambacht, 1927 - Feestgangers, 1928 - Zeven katten op het dak, 1928 - Achter de Afsluitdijk, 1929 - Als het leven lokt, 1930 - Daar was laatst een meisje loos..., 1930 - Midwintersproken, 1932 - François Bekius, de duiveldominee uit de Friesche Wouden, 1941 - De wereld voor vijftig jaar, 1938 - A.B.C. voor mens en

samenleving, 1948 - De volontair, 1949 - Inwoning aangeboden, 1956.

7. CHEIXAOU, ELISABETH (ps. van Bonny C.E. de Graaf-Boukema), 1907. Witte Donderdag, 1946 - Het maanschip, 1952.
8. COHEN, JOSEF, 1886. Het vervloekte geslacht, 1914 - Zonnedauw, 1920 - Leven en dood, 1921 - Schemer, 1923 - De moord in het dennebosch, 1926 - Liefde overwint, 1928 - Het geheime licht, 1929 - Abélard en Héloise, 1930 - De wijkende schemering, 1930 - Een vrouw zocht liefde, 1934 - In dezelfde spiegel (= Zonnedauw), 1936 - De eeuwige droom, 1939 - Onder de grond ontkiemt het zaad, 1945 - Mensen met sterren, 1. Avond, 2. Nacht, 3. Dageraad, 1946 - Gedichten, 1947 - Het volksgericht, 1948 - De tocht van de dronken man, 1950 - Een aap danst op het Rembrandtsplein, 1954 - Wilt U rassenschennis, mijnheer?, 1955.
9. DEFRESNE, ANDRÉ ANTOINE, 1893. De woonschuit, 1924 - Baas boven baas, 1925 - Andere leiders, 1928 - Het eethuis, 1931 - Moord!, 1931 - De vrome speelman, 1933 - De wonderlijke familie, 1937 - Het onbewoonde eiland, 1941 - De naamlozen van 1942, 1945 - Een avond in Amsterdam, 1946-1948 Anno Christi, 1948 - Professor Kasper, 1950 - Op een blauwe maandag, 1955.
10. DULLEMEN, INEZ VAN, 1925. Ontmoeting met de andere, 1949 - Het wiel, 1950 - Het verzuim, 1954.
11. EDINGA, HANS. De vrouw van de herfst, 1952 - De wintertuin, 1954 - Adieu, Pandora!, 1945 - Het zomerhuis, 1955 - Merci, Marie!, 1956.
12. EYSSELSTEYN, LIDY VAN, 1904. De resonans, 1933 - De ballade van Amsterdam, 1943 - Gebied zonder grens, 1948 - Tristan en Isolde, 1948 - Kyrieleis, 1950 - Spiraal, 1952.
13. FABRICIUS, JOHAN, 1899. De scheepsjongens van Bontekoe, 1924 - Nagtegael, 1925 - Het meisje met de blauwe hoed, 1927 - Charlotte's groote reis, 1928 - Mario Ferraro's ijdele liefde, 1929 - Komedianten trokken voorbij, 1931 - Venetiaansch avontuur, 1931 - Melodie

der verten, 1932 - De dans om de galg, 1934 - Leeuwen hongeren in Napels, 1934 - Flipje, 1936 - Kasteel in Karinthië, 1938 - Eiland der droomen, 1940 - Nacht over Java, 1944 - De kraton, 1945 - Halfbloed, 1947 - Eiland der demonen, 1948 - Hotel Vesuvius, 1948 - Brandende aarde, 1949 - De grote geus, 1949 - De grote beproeving, 1950 - Langs de Leie, 1952 - De ontvoering van Europa, 1952 - Een wereld in beroering, 1952 - Gordel van Smaragd, 1953 - Het duistere bloed, 1954 - Toernooi met de dood, 1954 - Nacht zonder zegen, 1955 - Setoewo de tijger, 1956.

14. FOPPE, MAGDA (WESTERHOUT-), 1897. Als de knoppen zwellen, 1920 - Waar twee samen zijn, 1921 - 't Geluk dat wacht, 1923 - Levensmei, 1927.
15. FRANKE, SIMON, 1880. Fa. De roman van een Chinese in het oude Batavia, 1947 - Doppie's jeugd, 1952 - Sinterklaas kapoentje, 1952 - Het gestolen paard, 1953 - Gevleugelde paarden, 1953 - Kameraden, 1953 - Anansie, 1954 - De witte dijkgraaf, 1954 - Jaap en zijn hond, 1955 - Te laat, 1955 - Wattist, 1955 - Jaap heeft een ekster, 1956.
16. FIJN VAN DRAAT, WIJMIE, 1914. Stille week, 1937 - Henk Brand, 1942 - Nelly van Marle, 1946 - De wevertjes, 1949 - Liesje van de meester, 1951 - Het spel gewonnen, 1951 - Waarom doe je dat, Jettie?, 1954.
17. GONGGRIJP, GEORGE, 1885. Het eerste levensdal, 1909 - Honderd brieven aan de redactie van het Bataviaasch Handelsblad (ps. Opheffer), 1913 - Açoka, 1921 - De blanke tijger, 1935.
18. GOTJÉ, WILHELMINA ANTONIA (BINK-), 1913. Een mens verwacht het geluk, 1939 - Eén kind te veel, 1951 - Voor ieder schijnt de zon, 1951 - Als kaf voor de wind, 1954.
19. GREUP-ROLDANUS, SINI (= Dr. Sijbrecht Clarina Regtdoorzee Greup-Roldanus), 1893. De humeuren in de straat der weduwen, 1953 - Een vrouw in rook en regen, 1954 - De kip die kraaide, 1955.

20. HAAREN, HANS VAN. Episode, 1939 - Hollandsche rouw, 1942 - De verre einder, 1946 - Herfst, 1949.
21. HELL, JAN HERMAN THEODOOR, 1891. Het huis, 1936 - Spiegeltje, 1938 - Spel van den herfst, 1942 - De luie jongen, 1947 - Zeven stippen en het geluk, 1947 - Een prinses droomt, 1948.
22. HERS, ANNA (GERARDINA), 1885. Het beugeljong, 1928 - De Olmenhoeve, 1939 - Beugeljong getrouwd, 1937 - Zuster Agnes, 1947 - De oude hoeve, 1949 - Toop en haar pupil, 1954.
23. HORST, TONNY VAN DER (= Antonia Prent-van der Horst), 1915. Ik schreef een kerstverhaal voor jonge meisjes, 1946 - De levend begraven maagd (In: Klaverblad van vier), 1952.
24. HUËL, FRITS. Een enkel woord, 1951 - De verlate huwelijksreis, 1952 - Etonnés de se trouver ensemble, 1955 - Spektakel in Klaarmond, 1955 - Flatgebouw 'Bethlehem', 1956.
25. JACOBS, JAN W., 1895. De herkenning, 1928 - Roman van twee jonge menschen, 1930 - Onzen Prometheus, 1931 - De stemmen, 1931 - De feesten van het jaar, 1931 - De Ribourdins, 1936 - Schering en inslag, 1946 - De vlek, 1946 - Blijspel achter blinden, 1947 - Appeltje, 1948 - Paard gevonden, 1955.
26. KOEN-CONRAD, NETTIE (= Antoinette Hendrika), 1917. Een winterromance, 1954 - Distels en rozen, 1955 - Een, die anders was, 1955 - Mariannes mooiste souvenir, 1956.
27. LANNOY, KATHINKA (JOHANNA), 1917. Het geslacht Trigland (trilogie), 1941-'42 - Skriebeltje, 1946 - De dans en de duivel, 1948 - Onder de sterren, die nacht, 1948 - De glazen muur, 1952 - De muur stort in, 1954.
28. LOKHORST, EMMY (= EMMA PAULINA) VAN, 1891. Phil's amoureuze perikelen, 1917 - Leonoor Sonnevelt, 1918 - Phil's laatste wil, 1921 - De zonnewijzer, 1928 - Vrouwen, 1929 - Droomen, 1930 - Overgang, 1930 - De toren van Babel, 1932 - Veronica, 1940 - Onwankelbaar, 1946 - Weerlicht, 1948.
29. MUNCK, MENNO DE, 1914. Gelukkig tusschenspel, 1946 -

Miriam Swoboda's vrijheidsdroom, 1947 - Reünie der smarten, 1948 - Het onverwoestbare, 1949 - Oponthoud in October, 1952.

30. NOLTHENIUS, DR. HELÈNE (FRANCISCA WAGENAAR-), 1920. Eroïca. Het leven van Ludwig van Beethoven, 1949 - Duecento, 1951 - Zwerftochten door het rijk der muziek, 1951 - Onvoltooide symphonie. Het leven van Franz Schubert, 1952 - Addio, Grimaldi!, 1953 - Beethoven vanuit zijn muziek, 1956 - Mozart miniatuur, 1956 - Renaissance in Mei, 1956.
31. POTHAST-GIMBERG, CHRISTINA ELIZABETH, 1900. - Wout, de brandweerjongen, 1940 - Moeder Geertrui's kabinet, 1942 - Het verlichte venster, 1948 - Rondom de toren, 1949 - Grijze ruiten, 1950 - De rode loper, 1955 - Het pierement achter de woonwagen, 1955 - Op Gora de olifant, 1955.
32. PRAAG, SIEGFRIED E. VAN, 1899. Maria Nunes, 1928 - Het ghetto, 1930 - La Judith, een grote actrice, 1930 - Julie de l'Espinasse, 1934 - Madame de Pompadour, 1936 - Minnares in ongenade, 1937 - Pension Wessels, 1939 - Saul, 1947 - Een vrouw van tact, 1947 - De weg van het heimwee, 1947 - Op enkel spoor, 1949 - Jesus en de Menachéém, 1951 - Marianne's lijfwacht, 1951 - De grote hypnose, 1952 - De Hebreeuwse lichtekooi, 1954 - Serak, 1955 - La châtelaine, 1956.
33. PRESSER, PROF. DR. JACOB, (schreef ook onder ps. J. van Wageningen en Haggi M. Reis), 1899. De Tachtigjarige Oorlog (m.a.), 1941 - Exodus, 1942 - Orpheus en Ahasverus, 1945 (Van Wageningen) - Napoleon. Historie en legende, 1946 - Amerika, 1949 - Gewiekte wielen: Richard Arkwright, 1951 - Moord in Meppel, 1953 (Reis).
34. RUTGERS VAN DER LOEFF-BASENAU, ANNA MARIA MARGARETHA, 1910. De kinderkaravaan, 1949 - Amrika, 1951 - Mens of wolf?, 1951 - Rossy, het krantenkind, 1952 - Terugkeer, 1952 - Vader, de kinderen en ik, 1953 - Voor een kans op geluk - De vaart van de ‘Miss Jane’, 1953 - Lawines razen, 1954 - Jummy en Ricky, 1955 - Het licht in je ogen, 1956.

35. SCHAAF, NINE (= TRIJNTJE) VAN DER, 1882. Friesch dorpsleven, 1921 (in 1936 herdrukt als Heerk Walling) - Naar het onzichtbare, 1929 - De liefde van een dwaas, 1937 - Leven van Karel de Stoute, 1938 - Droom, de geleider, 1942 - De reis van Job, 1945 - Een vrouw van de Vlecke, 1947 - Eveline, 1948 - In de stroom, 1956.
36. SLUYSER, M., 1901. Die en die is er nog..., 1951 - Land van de toekomst, 1951 - Geacht aetherforum..., 1956.
37. SPRUYT, JO (HANNA HENRICA), 1894. Proza en poëzie van een brievenbus, 1940 - Het vrouwtje op den berg, 1947 - 'Petit Cloisonné', 1956.
38. STREEF, NETTY (= ANTOINETTE MARIE), 1911. Boendermartje, 1953 - De poedel Carla, 1953.
39. UBINK, JAN (= JOHANNES BERNARDUS), 1884. Het testament van mijn jeugd, 1917 - Golgotha, 1919 - De tentcommandant, 1924 - De groote spanning, 1928 - De roode passagier, 1935 - De valsche madonna, 1936 - De zweep kermt, 1936 - Ruiters aan de poort, 1946 - Hilde, 1954 - Aleid van Asselmuiden, 1955.
40. VEEN, PIET VAN (schreef ook onder de ps. Sonja Surink en Bram Verschoor), 1898. Het einde, 1926 - Offers, 1927 - Arthur, 1928 - Fouten, 1929 - De gevaarlijke leeftijd, 1930 - Soldaat, 1931 - De ontwakende stad, 1932 - De adverterende dode, 1937 (Bram Verschoor) - Het jonge geslacht, 1938 - De man met de vele gezichten, 1940 (Sonja Surink) - David, Koning van Israël, 1947 - Elias. Het louterend vuur, 1947 - Johannes de Dooper, 1947 - Paulus, de zwoeger Gods, 1947.
41. VET, ANTON (= ANTOINE CAREL WOUTER) VAN DER, 1919. Gefluisterd relaas, 1945 - Het goede leven, 1946 - Spoken op Lakesteyn, 1946 - Vergeten voorman, 1947 - Het vluchtend geluk, 1947 - De Kuif lost het op, 1948.
42. VRIES, THEUN DE, 1907. Rembrandt, 1931 - Doctor José droomt vergeefs, 1933 - Eroïca, 1934 - Koningssage, 1934 - Stiefmoeder aarde, 1936 - Oldebarneveldt, 1937 - De bijen zingen, 1938 - Het rad der fortuin, 1938 - Wilde lantaarns, 1940 - De tegels van de haard, 1941 - Rutger Jan Schimmelpenninck, 1941 - Bruidegom in September,

1943 - Eros in hinderlaag, 1945 - De laars, 1946 - Kenau, 1946 - De vrijheid gaat in 't rood gekleed, 1946 (herdruk in 1955 als: Het eiland van de zwarte godin) - Sla de wolven, herder, 1946-1948 (3 dln.), 1948 - Leerschool voor barbaren. Karel de Grote, 1949 - Anna Casparii of het heimwee, 1952 - Levend Hongarije, 1953 - Pan onder de mensen, 1954 - Bruiloftslied voor Swaantje, 1956 - Het meisje met het rode haar, 1956.

43. WAL, THEO J. (OEGEMA) VAN DER, 1910. Jacht op het noodlot, 1939 - Vreemdelingen, 1939 - Koert, 1941 - Ontmoetingen, 1941 - De haat, 1945 - De tijger en andere verhalen, 1952 - Dag der glorie, 1953 - Lola, 1953 - Waterloze wolken, 1955.
44. WEYAND, JOOP (= JOZEF PETER) (schreef ook onder ps. Petrus Josephus), 1889. In 't heiligdom, 1933 (herdruk in 1943 als: Een huis op het Smidswater, en onder eigen naam) - De drie dwazen, 1937 - De roman van een orkest, 1947.
45. ZERNIKE, ELISABETH, 1891. Het schamele deel, 1919 - Een vrouw als zij, 1920 - Kinderspel, 1921 - Het goede huis, 1923 - De overgave, 1925 - Het eerste licht, 1928 - De loop der dingen, 1929 - De gereede glimlach, 1930 - David Drenth, 1931 - Vriendschappen, 1935 - Het leven zonder einde, 1936 - De oudste zoon, 1937 - Morgen weer licht, 1938 - Bruidstijd, 1940 - De schaatsentocht, 1942 - De gast, 1947 - Bevrijding uit de jeugd, 1951 - De erfenis, 1950 - De roep, 1953.